

OSMANLI MALİYESİ LİTERATÜRÜNDE İHMAL EDİLMİŞ BİR TARTIŞMA: TEVZİ‘ DEFTERLERİNDEN VERGİ-İ MAHSÛSA’YA GEÇİŞ

Yakup AKKUŞ*

Öz

Bu makalenin amacı, tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki rolünü ve önemini tartışmaya açmaktır. 17. yüzyılın sonlarından Tanzimat’ın başlarına kadar düzenlenen tevzi‘ defterleri, taşrada mükelleflerin katılacağı yerel harcamaların ve birtakım vergilerin yer aldığı listelerdir. Çalışma özellikle tevzi‘ defterleri ile vergi-i mahsûsa arasındaki ilişkilere odaklanmıştır. Çalışmada vergi-i mahsûsanın tarh yöntemi, yapısal içeriği, tahsilâtında baz alınan mükellefleri ve tahsilât dönemleri dikkate alınarak, Tanzimat’la birlikte tevzi‘ defterlerinden vergi-i mahsûsaya doğru bir geçiş süreci yaşandığı tespit edilmiştir.

Ayrıca çalışmada, tevzi‘ defterleri ile temettuat defterleri, taşra gelir-gider cenvelleri ve vilayet bütçeleri arasında önemli mali ilişkiler olduğu gösterilmiştir. Buna ilaveten, yapısal içerik, hazırlanma gerekçesi ve mali sistemdeki konum gibi kriterler dikkate alınarak, tevzi‘ defterleri ile bu uygulamalar arasında bir geçiş ilişkisi olduğu çıkarımında bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tevzi‘ Defterleri, Salyâne Defterleri, Vergi-i mahsûsa, Virgü, Vilayet Bütçeleri, Eyalet Bütçeleri, Osmanlı Taşra Maliyesi.

Abstract

A NEGLECTED DISCUSSION in the LITERATURE of OTTOMAN PUBLIC FINANCE: THE TRANSITION from “TEVZİ‘ DEFTERLERİ” to “VERGİ-İ MAHSÛSA”

This paper aims to initiate a discussion on importance and role of the “tevzi‘ defterleri” (apportionment registers) in the Ottoman Fiscal System. “Tevzi‘ defterleri” were lists of local public expenditures and taxes which apportioned to taxpayers in the provinces of the Ottoman Empire from the end of the 17th century to the beginning of the Tanzimat in 1839. The paper specifically focuses on the relationships between the “tevzi‘ defterleri” and “vergi-i mahsusa” (apportioned tax of Tanzimat Period) in a fiscal way. Considering the “method of imposition,” structural content, period of collection, and taxpayers of the vergi-i mahsûsa, the paper shows that there is a process of transition from the “tevzi‘ defterleri” to the “vergi-i mahsusa.”

The paper also reveals that there are important fiscal relationships between “tevzi‘ defterleri” and temettuat (cadastral or land taxation) records, provincial revenue-expenditure sheets, and provincial (vilayet) budgets. In addition, considering criteria such as the structural content, the goal of preparation, and the role in the fiscal system, the study indicates that there is no transitional relationship between the “tevzi‘ defterleri” and these fiscal practices.

Keywords: Apportionment Registers (Tevzi‘ Defterleri), Yearly Registers (Salyâne), Apportioned Tax (Vergi-i mahsûsa; Virgü), Provincial Budgets, Ottoman Provincial Finance.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi ABD; yakupak@istanbul.edu.tr. Bu çalışmanın taslak halini okuyup değerli eleştiriler ve öneriler sunan hocam Prof. Dr. Tevfik Güran’a minnettar ve müteşekkirim. Ayrıca Yrd. Doç. Dr. Şevket Kâmil Akar, Doç. Dr. Hüseyin Al ve Doç. Dr. Kadir Yıldırım’a katkıları için teşekkür ederim.

Giriş

Vergilerin tevzi¹ edilmesi yani mükelleflere kolektif biçimde paylaştırılıp tahsil edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine kadar birçok bölgede ve vergi türünde uygulanan bir yöntem olmuştur. Tanzimat'tan önce *imdâd-ı hazariye* ve *imdâd-ı seferiye* (imdâdiyeler) gibi birçok örfi vergi tevzi¹ defterleri yoluyla tahsil edilmiştir. Tanzimat'tan itibaren ise *vergi-i mahsûsa* (“*virgü-yi mahsûsa*” veya “*virgü*”)¹, *bedel-i askeri*, *arazi vergisi*, *emlak ve temettü vergileri* ile *şahsi vergi* gibi gelir kalemleri² yine tevzi¹ yöntemiyle tahsil edilen vergilerdendir. Aslında Tanzimat'la birlikte her bir mükellefin geliri ve/veya serveti dikkate alınarak tahsil edilmek istenen bu vergiler, kişilerin vergi matrahı tespit edilemediğinden, kabaca hesaplanıp ya da tahmin edilip mükellef gruplarına/hane halklarına pay edilmiştir. Mali tarih literatürü de bu tip bir tahsil yönteminin, erken modern dönemden beri devletlerin taşra mali idarelerindeki teknik ve bürokratik eksikliklerinden kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre, teknolojik altyapısı ve mali organizasyonu yetersiz olan merkezi idareler, kadastro (gelir ve servet) sayımlarını yeterli düzeyde yapamadıklarından tevzi¹ yöntemini uygulamak zorunda kalmışlardır.

Modern dönemde dahi vergi potansiyelinin kişisel bazda hesaplanması (tarh edilmesi) ve yine kişiler üzerinden oranlı biçimde tahsil edilmesi; kısaca “verginin kişiselleştirilmesi” teknik açıdan oldukça zor ve maliyetlidir. Bu sebeple, tevzi¹ vergi uygulaması sadece Osmanlı'da değil, çağdaşı olan diğer Avrupa

¹ Bu vergi, temettüat defterlerine genellikle “*virgü-yi mahsûsa*” veya “*virgü*” adıyla kaydedilmiştir (Tevfik Güran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, XLI/1-4 (1985), s. 317; Abdulkadir Atar, *Maliye Nezareti Temettüat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 128-131; BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 8781, 29.Z.1261 (29.12.1845)). Devlet ve vilayet bütçelerinde vs. mali kayıtlarda ise genellikle “*virgü*” olarak geçmektedir (BOA, *ML.d*, nr. 1372, R.1318 (1902-03); BOA, İ.MMS, 66/3101, 25.R.1297 (06.04.1880); BOA, *ML.d*, nr. 1715, 17.Ca.1275 (23.12.1858)). Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu ise ilgili çalışmasında “*vergi-i mahsusa*” tabirini kullanmıştır (Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisâdi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Bellekten*, LIX/225 (1995), s. 411).

² “Tahsil-i Emval Nizamnamesi” için bkz. BOA, *Y.EE.d*, nr. 336, H. 01.Ş.1311 (07.02.1894); “Şahsi Vergi Nizamnamesi” için bkz. BOA, İ.KAN, 3/1321Ca-2, H. 26.Ca.1321 (20.08.1903). *Şahsi Vergi* konusunda ayrıntı için bkz. Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsî Uygulaması”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 10 (250), Bahar 2010, s. 60-63, s. 67-69; Arzu Terzi, “Osmanlı-Yunan Tashih-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Mali Kaynak: Vergi-i Şahsi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan*, sayı 15 (1997), s. 535-545.

devletlerinde de uzun süre yürürlükte kalan bir tahsilat yöntemi olmuştur. Örneğin Belçika’da 1867 yılına kadar arazi vergisi tevzi‘ biçimde tahsil edilmiştir³. Fransa’da mobilyalı evler, pencereler ve arazi üzerinden alınan vergiler, en büyük vilayetten komüne doğru azalan bir şekilde belirlenmiş ve tevzi‘ edilmiştir⁴. Rusya’da da köy temsilcilerinden oluşan *komün meclisleri*, vergileri köyler arasında paylaştırmışlardır⁵. İngiltere ise verginin tarh, tahsil ve vergi türü açısından kişiselleştirilmesini diğer devletlerden erken bir tarihte başarabilmiştir. Kiser ve Kane’e göre, İngiltere’de 19. yüzyılın başlarından⁶ itibaren alınmaya başlanan *kışisel gelir vergisi* belki de merkezileşmenin en iyi göstergesidir. Çünkü devlet artık toplulukları değil; direkt olarak bireyleri vergilendirmeye başlamıştır⁷.

Bu çalışmanın esas amacı tevzi‘ vergi yönteminin ve tevzi‘ defterlerinin tanıtılması değil; tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemindeki rolünü ve önemini tartışmaktır. Bu amaçla tevzi‘ defterlerinin Osmanlı vergi rejiminde yaşanan değişimde önemli bir yere sahip olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda tevzi‘ defterlerinin Tanzimat’ın ilk reformlarından olan *vergi-i mahsûsa* uygulamasının temelini oluşturduğu öne sürülecektir. Başka bir ifadeyle Tanzimat’ın başlarında -mali ve idari reformların uygulandığı yerlerde- tevzi‘ defterlerinden vergi-i mahsûsaya doğru bir geçiş yaşandığı iddiası bu çalışmanın temel hipotezi olacaktır.

Bu amaçla öncelikle çalışmanın ilk kısmında, tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkış sebeplerinden, hangi amaçlarla düzenlendiğinden ve düzenlenme prosedüründen bahsedilecektir. Bu kısımda taşrada a‘yânın güç kazanmasının ve valilerin

³ J. Watson Grice, *National and Local Finance, A Review of the Relations Between The Central and Local Authorities in England, France, Belgium and Prussia, During The Nineteenth Century*, P.S. King & Son, Orchard House, Westminster, London 1910, s. 200.

⁴ Grice, *a. g. e.*, s. 129-130; *Report to the National Monetary Commission on the Fiscal Systems of the United States, England, France and Germany*, 61st Congress, 2nd Session, Senate, Document No: 403, Government Printing Office, Washington 1910, s. 55-56, s. 59-60.

⁵ Erkan Tural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa’da Devlet Sistemi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 361.

⁶ Ardant’a göre İngiltere’de gelir vergisi ilk olarak 1803’de tesis edilmiş, 1816-1841 yılları arasındaki kesintiden sonra 1842’de tekrar uygulanmaya başlanmıştır. Gabriel Ardant, “Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations”, in *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1975, s. 233. Cemal Bey, İngiltere’de gelir (irad) vergisinin (property tax, income tax), 1842’de tesis edildiğini yazmıştır. Bu vergi, arazi; kira; yıllık temettü hissesi ve faiz; sanayi ve ticaret; maaş ve ücret gelirleri olmak üzere beş gelir konusu üzerinden alınmaktaydı. Cemal Bey, *İstatistik (Usul ve Tatbikat)*, Birinci Tab’ı, Matbaa-i Kadr, Dersaadet 1328, s. 249.

⁷ Edgar Kiser - Joshua Kane, “Revolution and State Structure: The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France”, *American Journal of Sociology*, Vol. 107, No. 1, July 2001, s. 201-202.

gelir ihtiyaçlarının, tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan önemli sebepler arasında olabileceği görüşü tartışılacaktır. Çalışmanın en önemli bölümünü, tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki yerini tartışan ve bu konuda yeni hipotezler ve görüşler öne süren ikinci kısım oluşturmaktadır. Burada tevzi‘ defterleri uygulamasının Tanzimat’ın idari ve mali reformlarıyla ilişkilerine değinilecek ve spesifik olarak bu dönemdeki vergi reformlarına yaptığı etkiler incelenecektir. Bu bağlamda Osmanlı maliyesi literatüründe ilk defa, *tevzi‘ defterlerinden vergi-i mahsûsaya* doğru bir geçiş sürecinin yaşandığı ve bu sürecin hangi şartlar altında gerçekleştiği birincil kaynakların yardımıyla tartışılacaktır. İkinci kısımda ayrıca tevzi‘ defterleri ile temettuat defterleri, taşra gelir-gider cetvelleri ve vilayet bütçeleri arasındaki mali ilişkiler irdelenecektir. Çalışma sonuçlarının tartışılması ve değerlendirilmesi üçüncü ve son kısımda yapılacaktır.

1. Tevzi‘ Defterlerinin Ortaya Çıkış Sebepleri, Düzenlenme Amacı ve Prosedürü

Tevzi‘ vergi yöntemi ve özelde *tevzi‘ defterleri* uygulaması Osmanlı “taşra maliyesinde”⁸ yaşanan önemli gelişmelerin laboratuvarı gibidir. Tevzi‘ defterleri uygulaması 17. yüzyılın sonlarında⁹ ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın esas amacı yereldeki kamu harcamalarını yine yerel halka başvurarak finanse etmektir. Bunun için yöre halkının kamu harcamalarına “katılım paylarını”¹⁰ gösteren tevzi‘ defter-

⁸ Bu çalışmada “taşra maliyesi” kavramı, eyaletlerde/vilayetlerde valilerin sorumluluğu altındaki gelir-giderlerden oluşan ve merkez maliyesinin hukuki-mali anlamda bir parçası olan mali alan anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı vilayetlerinin idari-mali özerklik hakkını 1913 yılında uygulamaya konulan yeni vilayet nizamnamesi sayesinde kazanmaları sebebiyle, ancak bu yıldan itibaren “mahalli idareler maliyesi” ya da “yerel yönetimler maliyesi” ifadeleri kullanılabilir. “Merkez maliyesi” kavramı ise kısaca, devlet (merkez) bütçelerinin kapsadığı gelir ve gider alanlarını ifade etmektedir.

⁹ Çağatay Uluçay, Saruhan Sancağı (Manisa) için 1671 yılına ait bir tevzi‘ defterinden ve 1698 yılından itibaren de mufassal tevzi‘ defterlerinin tutulmaya başlandığından bahseder. M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s. 52. Duygu Tanıdı da, Rusçuk şer’iyye sicilleri üzerine yaptığı tez çalışmasında, 17. yüzyılın sonlarına doğru hazırlanmış olan beş adet tevzi‘ defteri tespit etmiştir. 1686 ve 1688 tarihli bu defterlerin transkripsiyonları için bkz. Duygu Tanıdı, *R-3 Numaralı Rusçuk Şer’iyye Sicilinin Çeviriyazısı ve Tahlihi (H. 1093-1100/M. 1682-1688)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2013, s. 115-116, 118, 128-131, 198-199, 207-211. Dolayısıyla bu veriler eşliğinde, tevzi‘ defterleri uygulamasının 17. yüzyılın sonlarından itibaren başladığı ve 18. yüzyılda yerleştiği/yaygınlaştığı kabul edilebilir.

¹⁰ Tevzi‘ defterleri yoluyla halktan yapılan tahsilâtların vergiden ziyade “katılım payı” niteliği taşıdığını ilk defa Yavuz Cezar vurgulamış ve bu ifadeyi kullanmıştır. Yavuz Cezar, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 9 (Nisan 1996), s. 90.

leri -kaza bazında- hazırlanırdı. Öncelikle katılım payları, Kadı’nın başkanlığında, şehir kethüdası¹¹, esnaf temsilcileri, ihtisap nazırı, a‘yân, mütesellim ve mahkeme görevlileri tarafından hesaplanıp kent merkezindeki halk, esnaf grupları, kasaba ve köyler arasında tevzi‘ edilirdi. Ardından bu paylar tahsil edilmek üzere *Tevzi‘/Tevzi‘ât Defterleri*¹², *Masârifât Defterleri* ya da *Salyâne*¹³ *Defterleri* adıyla şer‘iyye sicillerine kaydedilirdi. Tevzi‘ defterleri ayrı bir defter olarak düzenlenmez; şer‘iyye sicilleri içerisindeki çok sayıda kayıttan birisi olarak yerini alırdı¹⁴.

Literatürde tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkış sebepleri ve düzenlenme amacı konusunda genel bir görüş birliği yoktur. Yavuz Cezar’a göre, 18. yüzyılda merkezi hazine, tımarlılar, padişah hazinesi ve vakıflar-mülkler gibi sektörlerin “*toplama gelirden pay alma savaşımı*” şiddetlenmiştir. Bu dönemde tımarlılara ait olan gelir kaynakları merkeze çekilmeye başlayınca, eski gelirlerinden yoksun kalan yerel idareciler taşrada gelir pastasının büyütülmesini sağlayarak tevzi‘ defterlerinin, Cezar’ın deyişiyle “*yeni bir mali sektörün*” ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Tımar sistemi tasfiye edilirken ortaya çıkan “*vilayet masrafı*” adlı bu yeni uygulama parasallaşmayı hızlandırmıştır. Zira yazara göre, yükümlülükler

¹¹ Şehir kethüdalığı, a‘yânların nüfuzunu kırmak amacıyla imparatorluk düzeyinde yerleştirilmek istenmiştir. 1786’da a‘yânlık kaldırılarak onu ikâme edecek -yine eski bir kurum olan- şehir kethüdalığı getirilmiştir. Bu tarihte yayınlanan fermana göre, şehir kethüdalıları halk tarafından seçilecek ve vergileme, tevziat ve yerel işlerden sorumlu olacaktır. Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, 2016, s. 137. Neumann’a göre şehir kethüdalığı uygulaması, başarılı olamayınca ve a‘yânın taşradaki gücü kırılmayınca, 1790’da lağvedilmiştir. Christoph K. Neumann, “Selanik’te On Sekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilayet Defterleri: Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 16 (1998), s. 77. Bununla birlikte Yavuz Cezar’ın transkribe ettiği Bursa’ya ait 1796 tarihli tevzi‘ defterinde şehir kethüdasının ücreti yer almaktadır. Cezar, a.g.m., s. 128-129. Uluçay da, 1816’da Saruhan Sancağı’nda şehir kethüdalığının tekrar ihdas edildiğini yazmıştır. Uluçay, a.g.e., s. 17. Şehir kethüdalılarının 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’nun çeşitli kentlerinde vergi tevzii işinde faaliyet gösterdiklerine dair bilgi için ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 41-44.

¹² Yukarıda bahsedilen tevzi‘ defterlerinin, Osmanlı Klasik Dönem muhasebe sisteminde kullanılan ve yardımcı defterlerden biri olan “Defter-i Tevziât”la bir ilgisi yoktur. Defter-i Tevziât, belirli gelirlerin (mukataa vb.) tevziıyla (dağıtımıyla) ilgili olan kayıt ve kontrol defterleridir. Ayrıntı için bkz. Yaşar Bülbül, “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, *Divân İlmî Araştırmalar*, sayı 6 (1999/1), s. 179.

¹³ Neumann’a göre, burada salyâne tabiri, “yıllık vergi veya yıllık vergi hesabı anlamına gelir”. Neumann, a.g.m., s. 71.

¹⁴ Çadırcı, a.g.e., s. 148-149, 164-165; *İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909*, çev. Fehmi Tümer, Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama Koor. Kur. Baş. Yay., Ankara 2000, s. 24; Cezar, a.g.m., s. 91, 126; Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/6 (2004/1), s. 71.

bundan böyle taşra halkından nakdi olarak talep edilmektedir¹⁵. Cezar'ın bu yorumundan, taşra idarecilerinin yeni gelir kaynakları olan *imdâdiyeleri*¹⁶ dolaylı olarak tevzi' defterlerinin ortaya çıkışıyla ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır.

Açıkel ve Sağırılı'ya göre, tevzi' defterleri uygulaması 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın nasıl ortaya çıktığı sorusunun cevabını ise 16. yüzyılın sonlarından itibaren iç ve dış gelişmeler eşliğinde yaşanan idari, askeri, sosyo-ekonomik ve mali sorunlarda aramışlardır. Açıkel ve Sağırılı, bu gelişmeler ve sorunlar içerisinde özellikle halkın üzerine yüklenen yeni örfi vergilere vurgu yapmışlardır. Buna göre, sayıları artan kapı halkını besleme zorunluluğu ve akçe devalüasyonu sebebiyle mali sıkıntı içerisine giren "*beyler ve paşalar*"¹⁷ masraflarını yeni örfi vergiler (imdâdiyeler) yoluyla finanse etmeye başlamışlardır. Yazarlara göre, merkezi idarenin izniyle ihdas edilen bu örfi vergilerin mükelleflerden düzenli biçimde tahsil edilebilmesi için tevzi' defterleri uygulaması başlatılmıştır. Açıkel ve Sağırılı'ya göre yerel masraflar, örfi vergiler olarak şer'iyye sicillerine kaydedilmiştir. Kısaca yazarlar, tevzi' defterleri uygulamasını "*halkın olağan vergiler dışında ödemekle karşı karşıya kaldığı 'vilayet masrafı' yükümlülüğü*" olarak ele almışlar, yani tevzi' defteri uygulamasını direkt örfi vergilerle ilişkilendirmişlerdir¹⁸. Burada Açıkel ve Sağırılı'nın, Cezar'ın dolaylı olarak işaret ettiği, imdâdiyeler (imdâd-ı seferiye ve hazariye) konusuna vurgu yaptıkları görülmektedir. Bununla birlikte yukarıda belirtildiği üzere tev-

¹⁵ Cezar, a.g.m., s. 118-119.

¹⁶ İmdâd-ı seferiye, II. Viyana Kuşatması (1683) zamanında, önceleri iç borç/zorunlu yardım biçiminde toplansa da 18. yüzyılın başlarından itibaren düzenli vergiye dönüştürülmüştür. İmdâd-ı hazariye ise Prut Savaşı'ndan (1711) sonra, barış zamanlarında beylerbeyi ve sancakbeylerinin askeri masraflarını finanse etmek amacıyla 1718'den itibaren tahsil edilmeye başlanan bir vergidir. Böylece iki kısma ayrılan imdâdiyeler, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren taşra mülki amirlerinin en önemli düzenli gelirleri arasına girmiştir. Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiye", *DİA*, XXII, s. 221-222; ayn.yzr., "Tekâlif", *DİA*, XL, s. 336. Aslında imdâdiyeler; nüzul ve sürsât gibi avâriz türü vergilerdendir. İsmiyle müsemma; önceleri olağan üstü zamanlarda tahsil edilen avâriz vergileri, 17. yüzyıldan itibaren art arda yaşanan büyük maliyetli savaşlar sebebiyle düzenli vergilere dönüşmüştür. Avâriz vergileri Tanzimat'ın ilanıyla birlikte kaldırılmıştır. Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *DİA*, IV, s. 109.

¹⁷ Burada beylerin ve paşaların mali sıkıntı içerisine girmesinin en önemli sebebi, haslarının ellerinden alınarak merkezi hazineye aktarılmasıdır. Şöyle ki 18. yüzyıla girerken vali ve sancak beylerinin hasları Malikâne Sistemi'ne dâhil edilerek tasfiye edilmeye başlanmıştır. Cezar'ın belirttiği gibi *imdâdiyeler* "*paşaların giderek yoksun kaldıkları eski has gelirlerinin bir tamamlayıcısı*" olarak ihdas edilmişlerdir. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul 1986', s. 51-54.

¹⁸ Ali Açıkel - Abdurrahman Sağırılı, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)", *Tarih Dergisi*, sayı 41 (2005), s. 96, 99.

zi' defteri uygulamasına valilere tahsis edilen imdâdiyelerden önce; 17. yüzyılın sonlarında rastlamaktayız.

D. Rizk Khoury'ye göre, vergi tevzii ve tahsili 18. yüzyıl Musul'unda tamamen a'yânın elindeydi. Bu sebeple devlet a'yânın vergi tevzii işindeki etkinliğini kırmak amacıyla "tevzi' defterleri"nin hazırlanması zorunluluğunu getirmişti. Böylece prensipte vergi tahsili hem daha kurumsal hale gelecek hem de a'yânın uygulamaları devletin denetimi altına alınacaktı. Ancak tevzi' ve tahsil işlemlerinde a'yânın işlevinin merkez tarafından onaylanması, gerçekte a'yânın daha da güçlenmesine sebep olmuştu¹⁹.

Literatürde -Halil İnalıcık'ın önemli çalışması dışında- eyalet bütçeleri ve tevzi' defterleri arasındaki ilişkiler gözden kaçmıştır. İnalıcık'a göre, yıllık olarak derlenen tevzi' defterleri -her topluluğun kendi masrafları için düzenlendiğinden- içerikleri itibariyle diğer tüm tevzi' defterlerinden büyük ölçüde farklıdır ve bu sebeple eyalet bütçesi (provincial budget) karakterine sahiptir²⁰. Bununla birlikte tevzi' defterleri, prensipte altı ayda bir hazırlanması gereken ancak pratikte bu sürelerle uyulmayarak bazı yerlerde yılda bir kez bazı yerlerde ise birkaç kez düzenlenebilen masraf defterleridir. Eyalet bütçeleri ise eyalet hazineleri tarafından düzenlenen ve gerçekleşmiş gelir-gider kalemlerinden (kesin hesaplardan) oluşan mali kayıtlardır.

Eyalet hazineleri, 16. yüzyılın sonlarından özellikle 17. yüzyılın ortalarına kadar faaliyette bulunmuş, merkezi hazinenin taşra teşkilatı biçiminde çalışan ve gelir fazlasını (*irsaliye*) merkeze gönderen *taşra defterdarlıkları*dır. Krizlerin yoğunlaştığı 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyaletlerden gelen irsaliyeler azalmış, bunun sonucu olarak gelir kaynağı bulma telaşına düşen merkezi idare eyalet hazinelerini kaldırmaya başlamıştır. Bundan böyle vergi toplama yetkisi yoğun biçimde iltizam yöntemiyle voyvodalara ve muhassıllara bırakılmıştır²¹.

Eyalet hazinelerinin düzenlediği bütçelerin (hesap özetlerinin) gelir-gider kalemlerine bakıldığında; cizye, avâırız-nüzûl, adet-i ağnam ve mukataa gibi ana gelir kalemleri yanında bad-i heva, cürüm ve yava gibi çeşitli örfi vergiler de yer

¹⁹ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 214-215.

²⁰ İnalıcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 337.

²¹ Mehmet Genç - Erol Özvar, "Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliyesi", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, I, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 14-22.

almaktadır. Gider kalemlerinin önemli bir kısmını askeri masraflar ve maaşlar oluşturmaktadır. Ayrıca giderler arasında; kale, bina (örneğin beylerbeyinin evi), köprü, yol vb. tamiri ve yapımı, bargir ücreti, menzil masrafları, amele ücretleri, hüddamiye, paşaların tayininde ortaya çıkan hil'at masrafları (kaftan baha), cirâya (zahire baha), yemek parası ve diğer parasal yardımlar-ihsanlar (in'âmât) gibi harcamalar yer alır²². Eyalet hazineleri merkezi hazineye bağlı ve onun denetiminde çalıştığı için eyaletlerin avâriz, mukataa, cizye gibi ana gelir kalemleri ile maaşlar ve satın alımlar gibi ana gider kalemleri devlet bütçesinde görülecektir. Diğer bir ifadeyle eyalet bütçeleri devlet bütçelerini tamamlayıcı bir hüviyete sahiptir²³. Eyalet bütçeleri ile tevzi' defterlerinin içerikleri karşılaştırıldığında ise; avâriz ve ağnam vergileri, askeri harcamalar ve maaşlar, bargir ücretleri, beylerbeyinin vd. taltif edilen kişilerin elbise masrafları, ihsanlar/yardımlar (in'âmât), tamirat masrafları gibi birçok benzer ve hatta aynı gelir-gider kalemleriyle karşılaşırız²⁴. İki mali uygulama arasındaki bu yakın ilişki, tevzi' defterlerinin eyalet bütçelerinin devamı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü uygulama amacı, uygulama birimi ve prosedürü gibi açılardan eyalet bütçeleri ve tevzi' defterleri birbirlerinden farklılaşmaktadır. Ancak gelir-gider yapısı açısından göz ardı edilemeyecek düzeydeki bu benzerlik, 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyalet hazinelerinin kapatılmaya başlanmasıyla birlikte ortaya çıkan mali kayıt boşluğunun bir kısmının tevzi' defterleriyle doldurulduğu kanısını uyandırmaktadır. Zira aynı yüzyılın sonlarına doğru, yukarıda sayılan yerel harcamalar ile vergiler yanında imdâdiyeler gibi yeni örfi vergiler artık tevzi' defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla burada tevzi' defterlerinin ortaya çıkışında, Cezar, Açıklık ve Sağır ile Khoury'nin saydığı sebepler yanında, eyalet hazinelerinin kaldırılmasının da etkisi olabileceği düşünülebilir. Ancak konunun giriftliği ve bu çalışmanın esas ama-

²² Eyalet bütçeleri konusu ve transkribe edilmiş örnekleri için bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7/8 (1967), s. 1-33; Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi (3 Resim ile birlikte)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara 1985, s. 287-319; Erol Özvar, "Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli "Bütçe"nin Tahlili", *Osmanlı 3, İktisat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 150-157; Said Öztürk, "1042-1045/1632-1635 Yıllarına Ait Bosna Eyaleti Bütçesi", *Osmanlı 3, İktisat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 158-168; Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı İdaresinde Uyvar'ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (1998), s. 325-355.

²³ Erol Özvar da 16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın ortalarına kadar geçen zamanda hazırlanan eyalet bütçelerinin, özellikle 16. yüzyılda devlet bütçesinin temelini teşkil ettiğini belirtmiştir. Ayrıntı için bkz. Özvar, a.g.m., s. 151.

²⁴ Karşılaştırmada kullanılan tevzi' defterlerinin içerik ayrıntısı ve kaynakları için aşağıda yer alan; "Tevzi' Defterlerinin Yapısı ve Osmanlı Mali Sistemindeki Yeri" başlıklı kısma bakınız.

cını aşması sebebiyle, daha net çıkarımlara ulaşabilmek için, eyalet bütçeleri ile tevzi‘ defterleri arasındaki ilişkiler üzerine yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Tevzi‘ defterlerinin düzenlenme prosedüründen ve uygulamasından bahsederek; merkezi idarenin bu konuda a‘yânı denetim altına alması hiç kolay olmamıştı. Bu defterlerin yılda iki defa (Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kasım aylarında) düzenlenmesi kararlaştırılmış olsa da bu kurala uyulmamış; özellikle 18. yüzyılda yılda birçok kez tevzi‘ defteri düzenlenerek taşra halkı, yasal olmayan vergilerle (tekâlif-i şakka vb.) ve masraflarla mağdur edilmişti²⁵. Tevzi‘ defteri uygulamasında ayrıca “Aralık tevzi’” denilen bir uygulama daha vardı. Keyfi olarak tanzim edilen ve mükellefleri zor duruma sokan bu defterler, yılsonunda acil masraflar için ayrıca düzenlenirdi. Üstelik a‘yân, voyvoda ve diğer yerel ileri gelenler, tevzi‘ defterlerine eklenen vergilerden kendi hisselerine düşen miktarları vermiyip bunları dahi halkın üzerine yüklüyorlardı²⁶. Merkezden taşraya gönderilen emirlerde bu tip haksız uygulamaların yapılmaması istense de taşra idarecileri ve a‘yân bu emirleri dikkate almıyordu. Nihayet 1792 yılının Aralık ayında taşraya gönderilen emirde, tevzi‘ defterlerinin yılda iki defa hazırlanması kuralına uyulması, halkın üzerine yasal olmayan vergi ve masrafların yüklenmemesi ve daha da önemlisi *tevzi‘ defterlerinin kontrol amacıyla İstanbul’a gönderilmesi* ilk defa isteniyordu. Tabii ki yetersiz denetim ve yaptırım gücü sebebiyle bu emirlere çok az uyulmuştur. Taşra idarecileri ve a‘yân eski yolsuz-haksız davranışlarına, tevzi‘ defterleri uygulamasının sonuna kadar devam etmişlerdir²⁷. Yine

²⁵ Ayrıntılı örnekler için bkz. Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi‘ Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1981), s. 136-143. Eyalet bütçeleri de beylerbeyi ve defterdarın görev sürelerine bağlı olarak düzenlendiği için bir yıldan kısa bir dönemi kapsayabildiği gibi yıllık dönemi aşan biçimde de düzenlenebiliyordu. Sahillioğlu, “Kıbrıs”, s. 7-8.

²⁶ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, APK Kurulu Başkanlığı, Yayın No. 1999/352, Ankara 1999, s. 115, 120-122.

²⁷ Uluçay, *a.g.e.*, s. 53-55; Özkaya, *a.g.m.*, s. 144-146, s. 150-151. Ayrıca bkz. BOA, C.ML, 562/23065, 11.S.1211 (16.08.1796); BOA, C.DH, 214/10665, H.29.Z.1255 (04.03.1840). Vergi ve masrafların “*tevzi’inden evvel tetkik edilmek üzere*” merkeze gönderilmesi gerekiyordu. BOA, C.ML, 489/19917, 29.02.1210 (14.09.1795). Neumann’a göre, tevzi‘ defterlerinin merkezdeki denetimini Bab-ı Defteri memurları yapıyordu. Neumann, *a.g.m.*, s. 71, 90-92. Cezar, denetimlerin aslında “*bir iki eski bürokratin eline*” bırakıldığını belirtmiştir. Cezar, *a.g.m.*, s. 104-105. Diğer taraftan tevzi‘ defterlerinin altı ayda bir İstanbul’a kontrol amacıyla gönderilmesi kuralından sonra bazı vilayetlerin yılda sadece bir defa tevzi‘ defteri hazırlayıp gönderdikleri görülmektedir. 1794-95 ve 1797-98 tarihli Selanik tevzi‘ defteri örnekleri için bkz. Neumann, *a.g.m.*, s. 73-74. Neumann, taşrada sıklıkla hazırlanan bu bir yıllık tevzi‘ defterlerini, taşra idaresinin merkezi idarenin kontrolünden kaçma çabası olarak yorumlamıştır. Neumann, *a.g.m.*, s. 73. Gerçi denetim gerçekleştirilebilse dahi, tahsilat zaten önceden yapılmış olduğundan, yanlışın düzeltilmesi ve hakkın iadesi hem zorlaşıyor hem de gecikiyordu. Cezar, *a.g.m.*, s. 105, 127.

de Yayıoğlu'nun belirttiği gibi, 18. yüzyılın sonlarında merkezin başvurduğu bu hesap denetimi uygulaması (ya da çabası), aynı dönemde -taşranın tepkisine rağmen- yapılan merkeziyetçi reformların ve düzenlemelerin bir tamamlayıcısı ya da parçası olarak düşünülebilir²⁸.

Merkez ile taşra arasındaki bu idari çekişmeler ve sorunlar konusunda Neumann'ın yorumu da önemlidir. Neumann'a göre vilayet masraflarının vilayet seviyesinde değil, kaza seviyesinde tarh edilmesi ve yine vilayet defterdarlığı tarafından değil, merkezi bürokrasi tarafından denetlenmesi, bu dönemde vilayetlerin etkin bir mali idareye sahip olmadığını delilidir. Yazara göre merkezi idare ile kaza ve şehirler arasında üstü kapalı bir menfaat uyuşmasından bahsedilebilir. Zira taşrada kontrolün paşalarda olması merkezi idarenin çıkarına aykırıdır. Başka bir deyişle merkezi idare taşrada kontrolü paşalara bırakmak niyetinde değildir²⁹. Ancak, merkezin kontrolünden uzak biçimde hazırlanan tevzi' defterlerinin içeriklerinin birbirinden farklı oluşu, standart yapıdan uzaklığı³⁰, çok sayıda-çeşitte masraf ve haksız vergi kayıtlarının bulunuşu, yerel unsurların tevzi' defterlerinin hazırlanmasında çok etkili olduğunu göstermektedir. Tevzi' defterlerinin yoğun biçimde düzenlendiği, 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başları arasındaki, kaotik ortam düşünüldüğünde bu durum son derece normal karşılanmalıdır. Bu yüzyıllar a'yânın güç kazandığı, merkezi idarenin de artan adem-i merkezi eğilimler ve yorucu savaşlar karşısında yıpranması sebebiyle esnek davranışlar sergilediği uzun bir dönemdir. Dolayısıyla tevzi' defterleri uygulamasının Klasik Dönem sonrasında Tanzimat'a kadar uzun bir süre yürürlükte kalması tesadüfi değildir. Zira bu defterler, merkezi idarenin taşrada denetim-yaptırım (monitoring-sanctioning) gücünün giderek azaldığı ve eyalet hazinelerinin kapatılmaya başlandığı bir dönemde, yerel inisiyatifle ortaya çıkan ve dolayısıyla a'yânın direkt müdahil olduğu bir mali uygulamadır. Kısaca tevzi' defterleri, merkezi idarenin taşradaki mali-idari organizasyonunun yetersizliği ve denetim gücünün azlığı sebebiyle izin verdiği ve birçok usulsüzlüğe-yasa dışılığa rağmen göz yumduğu pratik amaçlı bir uygulamadır. Diğer yandan, bu uygulama sayesinde hem kentlerdeki *kamu harcamalarının finansmanı yerinde sağlanmış ve harcanmış*³¹ hem de vergi toplamada etkisiz olan merkezi idare bu masraflar için ek kaynak bulma telaşına düşmemiştir.

²⁸ Yayıoğlu, *a.g.e.*, s. 132.

²⁹ Neumann, *a.g.m.*, s. 90.

³⁰ Yavuz Cezar, her kazaya ait tevzi' defterlerinin farklı içeriklere sahip olması sebebiyle, tevzi' defterleri arasında standardizasyonu sağlamanın ya da sınıflandırma yapmanın zorluğundan bahsetmiştir. Cezar, *a.g.m.*, s. 91-94.

³¹ Cezar, *a.g.m.*, s. 120.

2. Tevzi‘ Defterlerinin Yapısı ve Osmanlı Mali Sistemindeki Yeri

Tevzi‘ defterlerinde yer alan ve halkın kamu harcamalarına katılım paylarını gösteren *vilayet masrafları*, “avârız ve nüzûl haneleri” esas alınarak halka paylaştırılmaktaydı³². Tevzi‘ defterlerinin içeriğine, ‘ekonomik sınıflandırma’ açısından baktığımızda; sivil ve askeri kamu görevlilerinin günlük-aylık ücretleri, merkezden gelen görevlilerin konaklama vb. harcamaları, haberleşme-ulaşım ve güvenlik masrafları gibi *cari harcamaların*; göçmenlere, mahallelere ve yöre sakinlerine yapılan yardımlar gibi *transfer harcamalarının*; kamu binalarının ve yollarının onarım ve bakımı gibi *yatırım harcamalarının* yer aldığını görmekteyiz. Bu kalemler arasında en fazla yer kaplayanlar doğal olarak cari harcamalardır. Ayrıca Kadı’nın harc-ı defter, kalemiye ve kaydiye gibi harç kalemleri de defterlere ekleniyordu. Sayılan bu “*masârîf-i sahiha*”dan³³ ayrı olarak tevzi‘ defterlerine eklenmemesi gereken fakat mütesellim, voyvoda, kadı, a’yân vs. kişiler adına defterlere hizmet-i mübaşiriyye, tatar harcırahları, kethüdaıyye, kuddumiyye, hüddamiyye, menzil ianesi, bargir ücreti, harc-ı ilam, hademe-i mahkeme, kaftan baha, zahire baha ve öşr-i diyet gibi yasa dışı masraflar/vergiler³⁴ de şişirilmiş miktarlarıyla yer alıyordu. Tevzi‘ defterlerinde sadece o yörede yapılan harcamalar değil aynı zamanda halktan toplanması gereken bazı vergiler de bulunuyordu. Bunların başında fiiliyatta valilerin masraflarını karşılamak üzere halktan alınan “imâd-ı hazariye” ve “imâd-ı seferiye” vergileri geliyordu. Üstelik tevzi‘ defterlerinde sadece taşraya ait bu gelir kalemleri yer almıyordu; bedel-i ağnam, iane-i cihadiye, avârız ve nüzûl gibi merkez adına toplanılan gelir kalemleri de tevzi‘ defterlerine eklenebiliyordu³⁵. Khoury’e göre, önceden olağanüstü sayılan (iane-i cihadiye ve avârız

³² Cezar, a.g.m., s. 93. Neumann da tevzi‘ defterlerinin kaza bazında hazırlanmasını avârız vergileriyle ilişkilendirir. Zira Osmanlı’da avârız vergileri de kaza bazında tahsil edilmiştir. Neumann, a.g.m., s. 70.

³³ Cezar, a.g.m., s. 125, s. 137; Açıkkel - Sağırlı, a.g.m., s. 99.

³⁴ Tevzi‘ defterleri uygulamasına son verilen Tanzimat Dönemi’nin başlarında da, a’yân bu yasa dışı masrafları ya da vergileri yine yöre halkına yükleyebiliyordu. Örneğin bu dönemde Denizli yöresinin en güçlü a’yânı olan ve birçok kez mülki-mali amirlik görevlerinde bulunan Osman Ağa, *masârîf-i lâzime, müdür masârîfı, takvim bâhâ, cerime (para cezası), kur’a masârîfı* gibi adlarla usulsüz vergiler alıp zimmetine geçirmişti. Mehmet Yaşar Ertaş, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 128-129; ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Bir Âyân âilesi: Tavaslızâdeler”, *Belleten*, LXXV/273 (Ağustos 2011), 447-469.

³⁵ Tevzi‘ defterlerine örnek olarak bkz. BOA, HAT, 484/23750-H, H. 29.S.1250 (07.07.1834-bkz; EK); HAT, 378/20510-A, H. 1253. Transkribe edilmiş çok sayıda tevzi‘ defteri örnekleri için ayrıca bkz. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 65-73, 91-96, 117-120; Uluçay, a.g.e., s. 101-102, 115-116, 121-122, 139-140, 143, 163-164, 196-200, 250-258; Çadırcı, a.g.e., s. 82, 149-163; Cezar, a.g.m., s. 121-124, 128-130; Özkaya, a.g.m., s. 138-140; Açıkkel - Sağırlı, a.g.m., s. 135-144;

gibi) bu vergiler artık 18. yüzyılda devletin payına düşen “başlıca kırsal vergiler” haline gelmişti³⁶. Bununla birlikte Cezar’ın belirttiği üzere, “*aslında, avâriz-ı divaniyye cinsinden vergilerin*” ayrı biçimde toplanıp merkeze gönderilmesi ve tevzi’ defterlerine eklenmemesi gerekirdi. Ancak bu kurala her zaman uyulmadığı ya da uyulmadığı görülüyor³⁷. Bu tip vergiler hem tevzi’ defterlerinde hem de *avâriz* cinsinden vergilerin kaydedildiği *mevkûfat defterlerinde* yer alabiliyordu. Örneğin 1688’de Rusçuk Kazası’nın “*bedel-i sürsât*” vergisi karyelere bölüştürülmüş ve bu bedel için tevzi’ defteri hazırlanmıştı. Diğer taraftan aynı yıl, merkezi idare tarafından, Niğbolu Sancağı’nda “*bedel-i sürsât*”ın Hazine-i Amire’ye gönderilmek üzere “*mevkûfat defteri mucubince*” tahsil edilmesi emri verilmişti³⁸. Kısaca bu bilgilerden, aynı verginin aynı dönemde hem taşra maliyesinin hem de merkez maliyesinin kapsamında olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda vurgulanması gereken diğer bir önemli husus; avâriz ve bedel-i ağnam gibi vergilerin aslında cari yıla ait miktarlarının değil; *genelde tahsil edilemeyip bakayaya kalan miktarlarının* (bakiyelerinin), “girihte” adıyla, tevzi’ defterlerine eklendiğidir³⁹.

Yukarıda görüldüğü üzere tevzi’ defterlerinin mali sistemle, özeldede merkez (devlet) bütçesiyle ilişkisini bu defterlere kaydedilen avâriz, nüzûl ve adet-i ağnam gibi merkeze ait vergilerin bakiyeleri oluşturuyordu. Tevzi’ defterlerinin hazırlandığı 17. yüzyılın sonlarından Tanzimat’a kadar geçen dönemde düzenlenen merkezi bütçeler devletin tüm gelir-giderlerini değil; tımar ve vakıf sistemi dışında kalan nakdi gelir-giderleri içeriyordu. Buna göre devlet bütçelerinin temel gelir kalemleri; *mukataa*, *avâriz-nüzûl* ve *cizyeden* oluşuyordu. Bu dönem ve sonrasında avâriz vb. vergiler devlet bütçesinde (merkezi bütçede) yer alırken; imdâd-ı seferiye, imdâd-ı hazariye ile diğer yerel vergiler ve harcamalar ise devlet bütçesinde görülüyordu. Tanzimat öncesinde devlet bütçesinden modern anlamda maaş tahsisatı yapılmadığından, merkez ve taşra bürokrasisinin büyük bir kısmı bütçe dışında tarifeye bağlı ücret ve harç benzeri gelirlere sahipti⁴⁰. Önceden eya-

Çiftçi, a.g.m., s. 72-76; Tanıdı, a.g.t., s. 115-116, 118, 128-131, 198-199, 207-211.

³⁶ Khoury, a.g.e., s. 214.

³⁷ Cezar, a.g.m., s. 97-98.

³⁸ Tanıdı, a.g.t., s. 118, s. 207-211.

³⁹ Bu önemli ayrıntıyı benimle paylaşan, hocam Tevfik Güran’a teşekkür ederim (1 Aralık 2016 tarihli yüz yüze görüşme). Tevzi’ defterlerine avâriz, nüzûl ve sürsât bedeli bakiyelerinin eklendiğine dair ayrıca bkz. Açıklık - Sağırlı, a.g.m., s. 120, 144; Fırat Çakır, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Balıkesir Şehir Masrafları*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, SBE, Balıkesir 2016, s. 34.

⁴⁰ Bu konuda ayrıntı için bkz. Mehmet Genç - Erol Özvar, “Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhâsebe Bilançoları”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 7-18.

let hazineleri bulunan yerlerde, artık bu birimlerin yokluğu da, valileri, defterdarları vb. görevlileri maaş tahsisatından yoksun bırakmıştı. Bu sebeple, özellikle 18. yüzyıldan itibaren valilerin en önemli gelir kaynaklarından olan imdâd-ı seferiye ve imdâd-ı hazariye vergileri yanında, kadı ücretleri ve yerel idare görevlilerinin bir kısmının ücretleri vs. çeşitli masraflar artık tevzi‘ defterlerine kaydedilerek halktan temin ediliyordu. Bu durum da taşra maliyesiyle merkez maliyesi arasında bir kopukluk, dolayısıyla denetimsizlik doğurmaktaydı. Zira yerelde yapılan kamu harcamalarının ve toplanan vergilerin büyük bir kısmı tevzi‘ defterlerinde görülürken devlet bütçelerinde yer almıyordu. Dahası yukarıda gösterildiği üzere, eskiden eyalet bütçelerinde görülen birçok masraf şimdi tevzi‘ defterlerinde yer alıyor; ancak bunların da birçoğu merkez tarafından yasa dışı olarak kabul ediliyordu. Merkezi idare, taşrada eskiden eyalet hazinelerinin olduğu dönemde yapılan bu masrafların şimdi özellikle a’yân tarafından haksızca ve kontrolsüzce devam ettirilmesini ve uygulamanın daha fazla yerelleşmesini istemiyor olmalıydı.

Bu idari ve mali sorunlar merkezîyetçi reformların uygulandığı Tanzimat Dönemi’nde kısmen aşılacaktı. Zira 1840 yılında tek hazine sistemine geçilip Maliye Hazinesi kurularak, devlet idarelerinin ve eyaletlerin gelir-giderleri merkezi bürokrasinin kontrolüne geçirildi. Böylece bu dönemden itibaren hazırlanan devlet bütçeleri, hem taşraya hem de merkeze ait gelir-giderleri kapsayacaktı. Tanzimat’la birlikte taşrada toplanan her gelir ve yapılan her harcama merkez adına yapılmaya ve kayıtlar da Maliye Hazinesi’nde tutulmaya başlanmıştı⁴¹. Bu tarihten itibaren tevzi‘ defterleri de yerini vergi-i mahsûsaya bırakarak mali sistem içerisinde eriyecek, ama izleri ve etkileri görülmeye devam edilecekti. Bu izlerin peşini aşağıdaki başlıklarda süreceğiz.

2.1. Tevzi‘ Defterlerinin Tanzimat’ın İdari-Mali Reformlarıyla İlişkileri ve Etkileri

Osmanlı maliyesi literatüründe tevzi‘ defterlerini direkt ya da dolaylı biçimde ele alan çalışmalarda, tevzi‘ defterleri konusu bu uygulamanın sona erdiği 1838 yılı sonrasındaki mali gelişmelerden ve mali sistemden kopuk bir biçimde incelenmiştir. Tevzi‘ defterleri üzerine yapılan az sayıdaki çalışma içerisinde en kapsamlısı ve analitik olanı Yavuz Cezar’a aittir. Cezar, ayrıntılı çalışmasında

⁴¹ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yay., XXV. Dizi-Sa. 8, Ankara 1989, s. 7; Yakup Akkuş, “Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?”, *ODTÜ Gelişme Dergisi, Selim İlkin ve İlhan Tekeli’ye Armağan*, sayı 40 (Ağustos 2013), s. 150-152.

tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki konumunu sorgulayan yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bununla beraber Cezar, tevzi‘ defterlerinin uygulama sonrası spesifik etkilerini incelememiş; sadece çalışmasının son kısmında bu defterleri Tanzimat’la birlikte uygulanan sivil reformlarla bağlantı kurmuştur. Cezar, tevzi‘ defterlerini Tanzimat’ın başlarında oluşturulan “*Kaza Meclisleri’yle/ Muhassıllık Meclisleri*”yle ilişkilendirmiş; “*bu meclislerin temelinde geçmiş yılların taşrasındaki Tevzi‘ Defteri uygulamalarının deneyim ve birikimleri*”nin yattığını öne sürmüştür. Yazarın tevzi‘ defterlerini dolaylı olarak ilişkilendirdiği diğer iki alan Tanzimat’la birlikte öne çıkan sivilleşme ve demokratikleşme eğilimi ile temettüat defterlerinin hazırlanmasıdır⁴². Bununla birlikte, halkın sadece kendilerine tevzi‘ edilen masraflara ve vergilere katıldığı bu mali uygulama, taşra idarecileri ve a‘yân ile yöre halkı arasında varılan bir uzlaşma ya da meclis altyapısı oluşturacak kadar bir toplu karar alma mekanizması biçiminde işlememiştir. Yani tevzi‘ defterleri, taşra idarecilerinin ve a‘yânın yöre halkı üzerindeki yaptırımı sonucu düzenlenmiştir. Dolayısıyla tevzi‘ defterlerini direkt olarak Tanzimat Dönemi taşra meclisleriyle ilişkilendirmek teorik ve pratik anlamda oldukça zordur. Nitekim İlber Ortaylı’ya göre, “*mahalli idare kurullarının sınırlı bir anlamda ilk örneği*” sayılan Muhassıllık Meclisleri, aslında II. Mahmud dönemindeki “*Meşveret Divanları*” örnek alınarak oluşturulmuştur⁴³. Bu sebeple tevzi‘ defterleri idari ve demokratik nitelikli ve “*yerinden yönetimi güçlendirme denemesi*”⁴⁴ olmasından ziyade, bize göre mali ve hukuki yönü daha ağır basan bir uygulamadır. Mali niteliği, mali sistemin ve ortamın doğurduğu şartlar sonucu yörenin harcamalarını finanse etmek amacıyla düzenlenmiş *cebri*⁴⁵ bir uygulama olmasından, hukuki niteliği de tevzi‘ defterlerinin -aynı zamanda düzenleyicilerinden biri olan- kadı tarafından mahkeme kayıtlarına kaydedilmesinden ileri gelmektedir.

Halil İnalçık ise, tevzi‘ defterleri ile a‘yân ve eşraf meclislerinin “içsel otonominin” (internal autonomy) oluşmasına ön ayak olduğu görüşünü öne sürmüştür. Burada içsel otonomiye, yerel işlerin belli bir ölçüde merkezden bağım-

⁴² Cezar, a.g.m., s. 120.

⁴³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 33. Bu çalışmanın konusunu ve kapsamını aşan 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı taşrasındaki demokratikleşme pratikleri üzerine en yeni tartışmalardan ve katkılardan biri için bkz. Yayıoğlu, a.g.e., s. 117-157.

⁴⁴ Bu iddia için bkz. Vehbi Günay, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 254.

⁴⁵ Yayıoğlu, a.g.e., s. 128.

sız biçimde yürütülmesi olarak ifade etmiştir⁴⁶. Bununla birlikte tevzi‘ defterleri *otonomi (özerklik)*⁴⁷ hakkına sahip olmayan eyaletlerde düzenlenen masraf-vergi kayıtlarıdır. Dolayısıyla tevzi‘ defterleri, otonomilerin oluşmasına ön ayak olsa idi Tokat, Selanik, İzmir, Bursa gibi eyaletlerde sonradan otonomi idarelerinin ortaya çıkması lazım gelirdi. Bu yerlerin de içerisinde olduğu ve tevzi‘ defterlerinin düzenlendiği Osmanlı taşrasında *mali-idari otonomi* ancak 1913 yılında⁴⁸ tesis edilebilmiştir. Cezar da, tevzi‘ defterleri uygulamasında Mısır vb. özel statülü eyaletlerin kapsam dışında tutulduğunu yazmıştır. Buna göre, uygulamada esas itibarıyla Anadolu ve Rumeli’deki eski tımar alanları temel alınmıştır. Cezar bu alanın, “*avâriz sayımına tâbi tutulmuş ve avâriz ödeyen bölgeler*” olarak tanımlanabileceğini yazmıştır⁴⁹. Tevzi‘ defterleri çoğu zaman teoride de kalsa merkezin kontrolü altında; merkezin görevlisi olan Kadı’nın gözetiminde şer’iyye sicillerine kaydedilmekte ve merkezin denetimine sunulmaktaydı. Bu hukuki özelliği sebebiyle tevzi‘ defterleri ile otonomi idaresi arasında teorik ve pratik anlamda direkt bir bağlantı kurmak doğru olmayacaktır. Diğer taraftan aslında merkezin gözetimindeki bir uygulama⁵⁰ olan tevzi‘ defterlerinin, a’yânın güçlendiği bir dönemde hayat bulduğu ve dolayısıyla a’yânın güçlü olduğu bölgelerde bu defterlerin merkezin denetim ve yaptırım gücünden âzâde olduğu yorumu rahatlıkla yapılabilir. Kısaca, Osmanlı taşrasında tevzi‘ defterlerinden otonomiye doğru değil; otonomi eğiliminden tevzi‘ defterlerine doğru bir nedensellik ilişkisi görülmektedir.

Yukarıda aktarılan bilgilerden görüldüğü üzere, Osmanlı maliyesi literatüründe tevzi‘ defterlerinin Tanzimat reformlarıyla birlikte başlayan mali düzenlemelerdeki rolü yeterince irdelenmemiştir. Özellikle bu defterlerin vergi-i mahsûsa uygulamasıyla arasındaki teknik, mali ve yapısal ilişkiye vurgu yapılmamıştır.

⁴⁶ İnalçık, a.g.m., s. 335. Yalçinkaya da İnalçık’ın tevzi‘ defterleriyle ilgili yorumlarını aynen tekrarlamıştır. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Implemented in the Kaza of Avrethisarı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6 (06), 1995, s. 343-344, 361, 370. Yalçinkaya’nın kendi iddiası ise tevzi‘ defterlerinin Osmanlı taşra idaresi tarihi için *başlıca kaynaklar* (primary sources) olduğudur. Yalçinkaya, a.g.m., s. 343, 370.

⁴⁷ Otonomi ya da özerklik, yerel yönetimlerin merkezden bağımsız biçimde kendi idari-mali kararlarını alabilmesi, mal sahibi olabilmesi ve dolayısıyla kendi gelir-gider bütçelerinin olması anlamına gelmektedir.

⁴⁸ “İdare-i Umumiye-i Vilayat Kânûn-ı Muvakkati”, *Düstur*, T: 2, C: 5, 17.R.1331 (26.03.1913), s. 186-216. Ayrıca bkz. Mustafa Şeref, *Hukuk-ı İdare-i Vilayat*, Hukuk Matbaası, Dersaadet 1329/1913, s. 44, 120-121.

⁴⁹ Cezar, a.g.m., s. 115.

⁵⁰ Yayıcıoğlu’nun ifadesiyle, “*tevzi‘ uygulamaları yerel idaredeki merkezi işlemlerdir*”, ancak tevzi‘ defteri uygulamasında en önemli figür yine a’yândır. Yayıcıoğlu, a.g.e., s. 122, 153.

Oysa bu çalışmanın temel hipotezi tevzi' defteri uygulamasının, vergi-i mahsûsa uygulamasının temelini ya da altyapısını oluşturduğudur. Aşağıdaki satırlarda bu hipotezi araştırmak amacıyla, vergi-i mahsûsanın tevzi' defterleriyle olan ilişkisini birincil kaynakların yardımıyla ortaya koymaya çalışacağız.

2.2. Tanzimat Reformları Eşliğinde Tevzi' Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş

Tanzimat'ın hemen öncesinde II. Mahmud'un 7 Ağustos 1838 tarihli fermanıyla⁵¹ 1826'da ihdas edilmiş olan "ihtisab resmi" kaldırıldı ve "tekâlif-i örfiye"nin de sadece *mürettebat* denilen imdâd-ı hazariye ve seferiye ile iane-i cihadiye kısmının tahsiline devam edilerek geriye kalan kısmı ilga edildi. Ferman gereğince tevzi' defterlerine konulan yasa dışı harcama miktarlarından dolayı halkın zarar görmemesi için, tarh aşamasında kişilerin sahip oldukları emlak, arazi ve hayvanlar ile esnaf ve tüccarların temettüleri (kazançları) saptanarak gerçek servet-kazanç miktarı tespit edilecekti. Mürettebat, binde hesabıyla yöre halkına tevzi' edilerek yılda iki taksitle tahsil edilecekti. Ayrıca tevzi' defterlerine katılım sadece halktan beklenmeyecek, vali ve mutasarrıf gibi mülki amirler de dâhil olmak üzere, önceden muaf olan kişiler taşrada yapılan harcamalara gelirleri oranında katılacaklardı. Bu uygulamaya Hüdavendigâr (Bursa) ve Gelibolu sancaklarından başlandı. II Mahmud'un taşra maliyesine yönelik başlatmak istediği bu düzenlemenin altında yatan en önemli sebep kamu görevlilerinin yaptıkları yolsuzluklardı. Ancak sayım işinin yapılamaması ve uygulamaya gelen tepkiler üzerine başarılı elde edilemedi. Padişahın ömrü de bunu tamamlamaya vefa etmedi. Benzer bir düzenleme için Tanzimat'ın ilanını beklemek gerekecekti⁵². Nitekim Tanzimat Fermanı'yla (1839) birlikte, II. Mahmud'un Hüdavendigâr ve Gelibolu'da başlattığı yeni mali uygulamanın tüm vilayetleri kapsamı kararlaştırıldı⁵³. Bu mali politika, geniş bir alana yayılmasının yanında, teknik olarak daha sade ama aynı zamanda daha gelişmiş bir biçimde uygulamaya konulmuş oldu. Şöyle ki Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde artık *tekâlif-i örfiye* adı altında alınan vergiler kaldırılarak⁵⁴, yerine yine tevzi' biçimde alınacak olan vergi-i

⁵¹ Ferman metni için bkz. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 121-126.

⁵² *İhsaiyat-ı Maliye*, s. 24-25; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 169-170. Ayrıca bkz. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 22, 95.

⁵³ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 318.

⁵⁴ Bununla birlikte, kaldırılan bu vergilerin özellikle ihtisap (beledi) nitelikli olanları, sonraki yıllarda birçok yerde çeşitli isimlerle hazine adına tahsil edilmeye devam edilmiştir. BOA, A.MKT.MHM, 241/61, 03.R.1279 (28.09.1862); BOA, MAD, nr. 13579, H. 1281 (M. 1864-65), s. 25, md. 85.

mahsûsa (virgü) uygulaması başlatılmıştı. Osmanlı devlet adamı Mustafa Nuri Paşa da, uygulamada yaşanan zorluklar sebebiyle Tanzimat’la birlikte tevzi‘ defteri yönteminden vazgeçilerek; komşuca salınıp tevzi‘ edilen (paylaştırılan) vergi-i mahsûsa uygulamasına geçildiğini yazmıştır⁵⁵.

Vergi-i mahsûsa, ilk dönemlerde yılda iki defa topluluk üzerinden (an-cemâ’atin) alınan ve mükelleflerin “*hal ve tahammüllerine göre komşuca ve karındaşca tevzi*” edilen bir vergi idi⁵⁶. Vergi-i mahsûsa, Tanzimat öncesinde alınan tekâlif-i örfiye gelirlerinin artık tek bir vergi başlığı altında toplanması ve tahrir sonucu belirlenip (kadastru yapıp) yöre halkına tevzi‘ edilmesiyle tahsil edilecekti. Vergi-i mahsûsanın dağıtımı (tevizii) mükelleflerin gelir/kazanç ve servetlerine göre belirlenmekteydi. Vergi-i mahsûsanın miktarı, Maliye Nezareti tarafından yalnızca eyaletler düzeyinde belirlenmekteydi. Her eyalette bu miktar, önce kazalar ve daha sonra *mahalle ve köyler*⁵⁷ arasında bölüştürülmekteydi⁵⁸. Vergi-i mahsûsanın mükelleflerin ödeme güçlerine göre alınacağı vurgusu, bu verginin uygulandığı dönem boyunca yapılmıştır. “Ödeme gücü ilkesi”⁵⁹, 1876 yılında Kânûn-i Esâsî’de⁶⁰ “*herkesin kudreti nisbetinde*” ifadesiyle Anayasa’ya da geçmiştir. Ancak ödeme gücü ilkesini hayata geçirmek bir yana, vergi-i mahsûsanın uygulanmasına dahi birçok yerde başlanamamıştır. Vergi-i mahsûsa (virgü) basit bir servet ve kazanç/gelir vergisi değildir; bu verginin tevizii ve tahsilinde servet ve kazanç artışının/azalışının dikkate alındığı, muhassıllar için hazırlanan talimattan açıkça anlaşılmaktadır⁶¹. Ayrıca 1858 yılı sonunda bakayanın tahkikatı ve tahsilatı için hazırlanan talimatnameye göre, eğer vergi-i mahsûsa borçlusunun ekonomik durumunda gerileme olur ve vergisini ödeyemeyecek duruma düşerse

⁵⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1980, s. 290-291.

⁵⁶ BOA, *KK.d*, nr. 5917, H. 1257 (1841-42). Abdurrahman Vefik, “virgü” bahsinde “*kardeşçe, cemaatca, köyce, mahallece tevzi*” ifadelerini de kullanmıştır. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 359.

⁵⁷ “...*efrâd-ı ahâlinin ayrı ayrı hisse-i tekâlifleri muayyen ise de hükümet-i seniyye hisse-i umûmiyesini mahalle ve karyeden talep eder*”. “Umur-ı Maliyeye Dair Nizamname-i Mahsûsadır”, *Düstur*, T: 1, C: 2, s. 4-21, md. 4 (Tarihsiz).

⁵⁸ Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi, VII, Ankara Eylül 2003, s. 4.

⁵⁹ Adam Smith’in verginin ilkeleri arasında saydığı “adalet ilkesi”ni açıklayan unsurlardan biri olan *ödeme gücü ilkesine* göre mükellefler ödeme güçlerine göre vergilendirilmelidir. Burada ödeme gücünün temel göstergesi ise gelirdir. Verginin adalet ilkesini açıklayan diğer bir unsur da “*faýdalanma ilkesi*”dir. Ayrıntı için bkz. Nezih Varcan - Tufan Çakır, *Kamu Maliyesi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2003, s. 171-176.

⁶⁰ “Kânûn-i Esâsî”, *Düstur*, T: 1, C: 4, s. 4-20, H. 07.Z.1293 (24.12.1876), md. 20.

⁶¹ Talimatın tam metni için bkz. BOA, *ML.d*, nr. 1694, H. 19.Za.1255 (24.01.1840).

bulunduğu yerin imam ve muhtarı tarafından “*virgüsünden tenzil*” edilip, bu miktar diğer mükelleflerden “*konşuca zam olunarak tahsil*” edilecektir⁶².

Vergi-i mahsûsa uygulamasıyla birlikte kereste, kendir, kömür temini gibi aynı mükellefiyetler (vergiler); derbendci, köprücü, su yolcu gibi bedeni mükellefiyetler⁶³ ve angarya⁶⁴ niteliğindeki mükellefiyetler -kâğıt üzerinde- kaldırılmış oldu. *Vergi-i mahsûsanın tevzi’ edilecek toplam tutarının tespitinde, lağvedilen örfi vergilerin toplamı baz alındı*. Bununla birlikte, örfi vergilere bağlı olan (özellikle tahsil masrafları karşılıklarından oluşan) bazı kalemler dikkate alınmadığı için vergi-i mahsûsa uygulamasında mükelleflerin vergi yükleri nispeten hafiflemiş oluyordu. Muhassıllar mükelleflerin ne kadar emlak, arazi ve hayvanları olduğunu ve tüccar ile esnafın bir yılda ne kadar kazancı (temettüat) olduğunu tahmini olarak tespit etmeye memurdu⁶⁵. 1840 yılında muhassıllık sistemiyle birlikte başlayan kadastro sayım işlemleri 1842-43’te muhassıllığın kaldırılmasıyla⁶⁶ sekteye uğramıştı. Sayımlara 1845 yılında⁶⁷ yeniden başlanıldı ve imparatorluğun geniş bir kesiminde aynı formatta hane bazında 1844 yılı için servet

⁶² BOA, *ML.d*, nr. 1715, H. 17.Ca.1275 (23.12.1858), s. 4.

⁶³ Bununla birlikte 1863 yılında Hüdavendigâr Eyaleti, Kütahya Sancağı’nın bazı kazalarında yöre halkının Tersâne-i Âmire için kereste kesmek ve nakletmekle mükellef tutulduklarını, yani bir anlamda vergilerini emek karşılığı ödediklerini görüyoruz. BOA, MVL, 652/30, H. 03.S.1280 (20.07.1863).

⁶⁴ Angarya Tanzimat’la birlikte kaldırılrsa da fiiliyatta özellikle ziraî alanda -imparatorluğun son yıllarında dahi- devam ediyordu. Örneğin aşar hâsılatı, mükellefler tarafından köylerdeki ambarlara ya da kasabalardaki pazarlara ücretsiz olarak nakledilmekteydi. *Said Paşa’nın Hatıratı*, II, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328/1912, s. 151-152.

⁶⁵ BOA, *ML.d*, nr. 1694, H. 19.Za.1255 (24.01.1840). Bu konuda ayrıntı için ayrıca bkz. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, I, Tab-ı Sani, İstanbul 1307/1891, s. 79-84; Şener, *a.g.e.*, s. 95, 98-99; Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 351.

⁶⁶ Muhassıllar yoluyla başlanan temettüat sayımlarının başarısız olması merkezi idareyi yeni yöntemler aramaya itmişti. Metin Ünver’e göre, 1845 yılı başında alınan karar ve yapılan hazırlıklar uyarınca taşradan çağrılan temsilcilerin yer alacağı İmar Meclisleri, aslında vergileri yeniden düzenlemek/vergi eşitsizliğini gidermek amacıyla temettüat sayımlarının halk tarafından yapılması için oluşturulmuştu. Bu önemli çıkarım için bkz. Metin Ünver, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci”, *Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 129-130, 135-138, 145, 148-149. Temettüat sayımları sonucunda ortaya çıkan vergileme adaletsizliği konusunda Aydın örneği için bkz. Arzu Terzi, “Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City”, *The Ottoman State and Societies in Change, A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayako and Mahir Aydın, Kegan Paul, London, New York, Bahrain 2004, s. 166-167.

⁶⁷ Ayrıca, Ünver’e göre İmar Meclisleri aracılığıyla 1846 yılında imparatorluk genelinde temettüat sayımları yapılmış ve sayım sonuçları 543 kazadan merkeze gönderilmişti. Ünver, *a.g.m.*, s. 155-156. Buna göre 1846 yılında, İmar Meclislerinin kuruluş amacına uygun biçimde, Tanzimat’ın başından itibaren yapılan sayımların tadil edilerek güncellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

ve gelir sayımı (temettüat tahrirleri) yapıldı. Bununla birlikte, Tevfik Güran’ın tespitlerine göre, vergi tevzii işlemi 1860 yılına kadar yukarıda bahsedilen sayımlarla belirlenmeye çalışılan ödeme gücüne göre değil; çoğu yerde örfi vergilerde uygulandığı gibi hane, ocak, nüfus veya çift esasına göre yapılabilmisti⁶⁸. Yani *vergi kişiselleştirilememiş*⁶⁹, vergilemede adalet ve ödeme gücü ilkeleri yerine getirilememişti.

Yaklaşık yirmi yıl süren vergi-i mahsûsa uygulamasından sonra 1858’de Hüdavendigâr ve ardından Yanya’da⁷⁰, 1860’ta ise diğer vilayetlerde⁷¹ başlanan tahrir çalışmalarında servet yanında ticaret ve sanayi faaliyetlerinden elde edilen kazançların da vergilendirilmesi amaçlanıyordu. Böylece *emlak, arazi ve temettü* vergilerinin temeli atılmış oluyordu⁷². Yani vergi-i mahsûsa; servet vergisi (emlak vergisi) ve temettü vergisi olmak üzere ikiye ayrılmış oldu. Temettü vergisi bir nevi kazanç vergisiydi. Emlak vergisi ise; *bina, arazi ve akarlar* üzerinden alınan vergileri kapsıyordu. Emlak ve temettü vergileri, uygulamanın devam ettiği bölgelerdeki tevzi‘ vergilerle birlikte genel bütçelerde “virgü” adıyla tek bir kalem şeklinde gösteriliyordu⁷³. Ancak arşiv kayıtlarında Osmanlı idaresinin 20. yüzyılın başlarında dahi bazen “virgü” ifadesini emlak vergisi için kullandığı görülmektedir. Temettü vergisi ise yine kendi adıyla anılmıştır⁷⁴. Burada, Osmanlı

⁶⁸ Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalıcık - Şevket Pamuk, DİE, Ankara 2000, s. 75-81; Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri*, s. 4. Bu konuda ayrıca bkz. Ayla Efe, “1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?”, *Journal of History Studies*, VIII/1 (March 2016), s. 19-35.

⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nda verginin kişiselleştirilememesi sorunu için ayrıca bkz. Nadir Özbek, “Anadolu Islahatı, “Ermeni Sorunu” ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9, Güz 2009, s. 62-63; Özbek, “Gelir Vergisi”, s. 43-80; Alp Yücel Kaya - Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi “Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak””, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, sayı 9 (249), Güz 2009, s. 14.

⁷⁰ Hüdavendigâr ve Yanya eyaletlerindeki tahrir işlemleri için hazırlanan 8 Eylül 1859 tarihli tahrir talimatnamelerinin transkripsiyon metinleri için bkz. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 370-378.

⁷¹ 27 Aralık 1860 tarihli “Tahrir-i Nüfus ve Emlaka Dair Nizamname”nin transkripsiyon metni için bkz. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 379-93. Bu nizamname sadece şehir ve kasabalar için hazırlanmıştır. Köylerde oransal vergilendirme değil yine eskisi gibi tevzi‘ biçimde tahsil edilen vergi-i mahsûsa uygulamasına devam edilmiştir. Kaya - Terzibaşoğlu, *a.g.m.*, s. 25.

⁷² Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri*, s. 4; *İhsaiyat-ı Maliye*, s. 25-26; Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 94.

⁷³ Şener, *a.g.e.*, s. 108; Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 435.

⁷⁴ BOA, A.MH, 9/100, H. 03.S.1320 (12.05.1902); A.MH 9/34, H. 13.M.1320 (12.04.1902). İngiliz konsolos Palgrave de raporunda, “virgü”yü emlak/mülkiyet vergisi (property tax); temettü vergisini de gelir vergisi (income-tax) biçiminde ifade etmiştir. William Gifford Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni and Part of Angora*, Foreign and Commonwealth Office Collection, Published by The University of Manchester, 1868, s. 49.

mali idaresi tarafından vergi-i mahsûsanın (virgünün) devamı olarak sonradan emlak vergisinin görüldüğü, temettü vergisinin ise ayrı bir vergi olarak algılandığı çıkarımında bulunulabilir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında; vergi-i mahsûsanın yapısına, tarh yöntemine, tahsilâtta baz alınan mükelleflere, tahsilât şekline ve tahsilât dönemlerine bakıldığında, vergi-i mahsûsa uygulamasının tevzi' defterleri uygulamasına büyük oranda benzediği ya da onun devamı olduğu görülmektedir. Zira Tanzimat reformları gereği, tevzi' defterleri uygulamasında olduğu gibi Rûz-i Hızır (Nisan-Mayıs) ve Rûz-i Kasım'da⁷⁵ toplanan vergi-i mahsûsa, kazaya bağlı mahalle, kasaba ve köylerde yerleşik mükelleflerin "*hal ve tahammüllerine ve temettüatlarına göre tevzi*" edilmekteydi. Mükellefler kazançlarına (temettüatlarına) göre yüksekte en düşüğe doğru sıralanmaktaydı⁷⁶. Bu ortak özellikler yanında, önceleri tevzi' defterleri yoluyla toplanan tekâlif-i örfiyenin, şimdi vergi-i mahsûsanın hesaplanmasında/tarhında temel alınması, bu iki mali uygulamanın arasındaki direkt ilişkinin en güçlü göstergesidir. Zaten tevzi' defteri uygulamasının aksaklıklarından bahisle ikame bir yöntem olarak vergi-i mahsûsa uygulamasına başlanılacağı yuvarıda bahsi geçen 1838 tarihli fermanla açıkça belirtilmiştir. Vergi sistemindeki bu değişim süreci tesadüfi değil; Tanzimat'la birlikte başlayan merkezileşme, kurumsallaşma ve mali uygulamalarda standartlaşma amaçlarının bir uzantısıdır.

⁷⁵ Osmanlı vergi sisteminde yapısı itibarıyla matrahı şahıs olan dolaysız vergiler taksitlendirilmektedir. Dolaylı vergiler ise mal üzerinden alındığı için taksitlenmesi imkânsızdır. Çünkü malın sahibi gelip geçicidir. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 354. Bahsi geçen talimatta "virgü"nün tevzi' defterlerinde olduğu gibi Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kasım'da toplanılması prensipte alınan bir karardır; uygulamada iki taksit zorunlu tutulmamıştır. Mükelleflere kolaylık sağlanması amacıyla her yörenin hâsılat vakti ne zaman ise yılda bir veya iki defa "virgü" tevzii ve tahsilinin yapılabileceği belirtilmiştir. BOA, *ML.d.*, nr. 1694, H. 19.Za.1255 (24.01.1840). Abdurrahman Vefik'e göre, yılda iki taksit uygulaması 1845-46 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren "*her yerde mahsulâtın idraki zamanından sene nihayetine kadar tedricen tahsil*" kararlaştırılmıştır. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 359. Süleyman Sudi ise, vergi-i mahsûsanın (virgü) 1840-41'de uygun zamanlarda tahsil edildiği, 1841'den itibaren de Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kasım aylarında tevzi' ve tahsil edildiğinden bahseder. Sudi'ye göre, bu uygulama 1844 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Sonrasında, 1845'ten itibaren Rûz-i Hızır ve Kasım uygulamasına son verilip vergi-i mahsûsanın yılbaşında tevzi' edilerek; ziraatla uğraşanlardan mahsulâtın alındığı dönemlerde tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Ticaret ve sanayi erbabından ise tevziâtın itibaren yılsonuna kadar tahsil edilecektir. Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 91-92. Sonrasında 1864-65 yılında "virgü" ve bedel-i askeri için hazırlanan talimata göre, "virgü"nün Mart-Aralık döneminde on taksitle alınması kararlaştırılmıştır. "Virgü ve Bedelât-ı Askerîyenin Tekasidine Dair Talimat", *Düstur*, T: 1, C: 2, s. 26-30. Bu talimatın 1864-65 tarihli olduğunu Abdurrahman Vefik belirtmiştir. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 365.

⁷⁶ BOA, *KK.d.*, nr. 5917, H. 1257 (1841-42). Bu belgeye göre, Nefs-i Konya Kazası'nda mükellefler yukarıda belirtildiği gibi kazançlarına göre altı sınıfa ayrılmışlardır. Toplanılacak vergiler bu kazanç miktarlarına nispetle hesaplanmış ve mükellefler arasında paylaştırılmıştır.

Tanzimat reformlarıyla hayata geçirilen vergi-i mahsûsa sadece gelirler yönünden değil; aynı zamanda giderler yönünden de tevzi‘ defterlerinin devamı niteliğindedir. Zira tevzi‘ defterleriyle vergi-i mahsûsa uygulaması arasındaki yapısal ilişkinin diğer bir göstergesi taşra giderleri ve maaşları konusudur. Tanzimat Dönemi’nde kamu görevlilerine modern anlamda devlet bütçesinden maaş tahsis edilmesiyle birlikte, taşradaki kamu görevlilerinin halk tarafından finanse edilmesine son verilmiştir⁷⁷. Bu süreçte -önceleri tevzi‘ defterlerinin kalemleri olan- mahalli maaşların ve diğer giderlerin bu sefer sadece vergi-i mahsûsadan karşılanması, diğer vergilerin ise Maliye Hazinesi’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁸. Bu durum, vergi-i mahsûsanın aynı zamanda harcama boyutunun olduğunu ya da başka bir ifadeyle spesifik harcamalara tahsis edildiğini göstermektedir. Görüldüğü üzere vergi-i mahsûsa sadece örfi vergilerin bir araya getirilip toplanmasında değil; tevzi‘ defterlerinde olduğu gibi mahalli maaş ve masrafların finansmanında da kullanılmıştır. Buradaki fark sadece, Tanzimat’tan önce vergiler masraflar yapıldıktan sonra dağıtılırken (tevzi‘ defteri); Tanzimat’tan sonra vergilerin masraflardan önce tevzi‘ edilmesidir (vergi-i mahsûsa). Şöyle ki Sudi’nin de vurguladığı gibi; tevzi‘ defteri uygulamasında masraflar yapılır, sonra memleket kethüdaları (ya da a’yân) faizle borç alır ve masrafları öderdi. İkinci aşamada ise hazırlanan tevzi‘ defterleriyle halkın bu masraflara -faizi de

⁷⁷ 1840 tarihli muhassıllar talimatında, “*artuk memleket masârifî nâmıyla ahali üzerlerine bir şey tarh ve tevzi’ olunmayıp masârifât-ı mahalliye ile hükkâm-ı şer’iyye ve memurin-i maliyenin ve zabtiyyenin ve azâ-i mecalis ve hademe-i sâirenin maaşları Hazîne-i Maliye’den teslim olunacaktır*” ifadesi yer almaktadır. BOA, *ML.d*, nr. 1694. Ancak bu uygulamanın istisnaları da yok değildi. Örneğin 1844 yılında Üsküp’te vali masrafları hâlâ halk tarafından karşılanıyordu. Bülent Özdemir, “Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi”, *Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar - Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2008, s. 333.

⁷⁸ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 342; Şener, *a.g.e.*, s. 62-63. Sonraki yıllarda maaş uygulamalarında yine aksaklıklar meydana gelmişti. Maaş ödemelerini yapamayan devlet, mahkeme görevlilerinin, kaza müdürlerinin ve diğer memurların çeşitli yerel gelirlerden pay almalarına izin vermeye başlamıştı. Alternatif bir yöntem olarak, finansman sıkıntısı yüzünden inşaat harcamaları için bazen de yeni atanan bir memurun maaşı için vergi-i mahsûsaya ilaveler yapıyordu. Şener, *a.g.e.*, s. 68-70. Örneğin 1852 yılında Musul tabipliğine tayin edilen bir hekimin maaşı Musul tüccarlarının vergilerine zam yapılarak ödeniyordu. Sinan Marufoğlu, “Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Para ve Finansman Sorunları: Musul, Bağdat ve Basra Eyaletleri Örneği”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar III*, sayı 53, Ankara 2010, s. 202. Yukarıda değindiğimiz 1858 yılı için hazırlanan bakaya talimatında; bakaya memurlarının ödenmesi imkânsız olan masraflardan tenzilat yapabilecekleri ve ahalinin “virgü”süne vali, defterdar, müstakil teftiş memuru, ahalinin ileri gelenleri ve meclis azalarının rızasıyla beş altı bin kuruş zam yapabilecekleri belirtilmişti. BOA, *ML.d*, nr. 1715. Taşrada tahsil edilen vergilere zam yapıp, bu yolla yerel masrafların finanse edilmesi yöntemi sonradan terk edilmiştir. BOA, A.MKT.ŞD, 96/103, H. 18.Z.1307 (05.08.1890).

dâhil olmak üzere- katılması sağlanırdı. Sonradan vergi-i mahsûsa uygulamasında ise, harcamalar henüz yapılmadan önce halkın ödeyeceği vergi-i mahsûsa tarh ve tahsil ediliyordu. Böylece masraflar vergi-i mahsûsa tahsil edildikçe yapılacak ve borçlanmaya da gerek kalmayacaktı⁷⁹. 1826'da sancak merkezlerinde kurulan *sandık eminliklerinin* ve *memleket sandıklarının* kurulmasıyla faizle borç alıp yerel masrafları finanse etme alternatifinin ve bu yöntem uygulanırken yapılan yolsuzlukların önüne geçilmek istenmişti. Şöyle ki sandık emimleri borçlanma ve önden vergi tahsil etme yoluyla tevzi' defterlerine kaydedilen masraflar için para temin ediyorlardı. Diğer taraftan Açıkel ve Sağırılı, Tokat'ta sandık emimlerinin de yörenin zenginlerinden faizle borçlandıklarını tespit etmişlerdir⁸⁰.

Sonuçta Yavuz Cezar'ın mali anlamda büyüklüğünden dolayı "yeni mali sektör"⁸¹ olarak nitelediği tevzi' defterleri alanı, vergi-i mahsûsa uygulamasıyla birlikte daraltılmış, merkezi hükümetin denetimine ve nihayet merkez maliyesinin kapsamına alınmıştır. Başka bir ifadeyle temelde örfi ve yerel bir uygulama⁸² olan tevzi' defterleri, yerini genel bir hukuki düzenlemeye dayanan dolayısıyla direkt olarak merkezin kontrolünde olan vergi-i mahsûsa uygulamasına bırakmıştır.

2.3. Tevzi' Defterleri ile Temettüat Defterleri, Gelir-Gider Cetvelleri ve Vilayet Bütçeleri Arasındaki İlişkiler

Yukarıda bahsi geçen temettüat defterleri⁸³ mali uygulamalar açısından tevzi' defterleriyle direkt ilişkilidir. Ancak temettüat defterleri tevzi' defterlerinin devamı niteliğinde değildir. Zira bu iki defter tipinin hazırlanma amacı, biçimi ve kapsamı birbirlerinden oldukça farklıdır. Temettüat defterleri, tevzi' defterlerinin devamı olan vergi-i mahsûsanın ve diğer vergilerin taşra halkına adil biçimde tevzi' edilmesi için mükelleflerin gelir ve servet durumunu ölçmek amacıyla oluşturulmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi temettüat sayımları sonradan emlak ve

⁷⁹ Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁰ Açıkel - Sağırılı, *a.g.m.*, s. 114, 127.

⁸¹ Cezar, *a.g.m.*, s. 110, 118-119.

⁸² Cezar'ın vurguladığı gibi, tevzi' defterleri uygulaması alanını düzenleyen "genel ve kapsayıcı bir yasa" yoktur. Yasa benzeri bazı hukuki metinler de aslında bu uygulamayı düzenleyen değil; taşradaki fiili durumun peşinden giden ve onu meşrulaştıran belgeler niteliğindedir. Cezar, *a.g.m.*, s. 92.

⁸³ Temettüat defterleri ve analizleri için örnek olarak bkz. Güran, "Ödemiş Kasabası", s. 301-319; Şevket Kâmil Akar, "19. Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 120 (Haziran 1999), s. 71-101; Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın", s. 141-171; Atar, *a.g.t.*

temettü vergilerinin toplanmasını sağlayacak teknik-mali altyapıyı sağlayacaktır. Başka bir deyişle temettüat defterleri doğrudan toplanacak vergileri değil bu vergilerin miktarını tespit için düzenlenmiş olan gelir/kazanç ve servet sayımlarını göstermektedir⁸⁴.

Vergi-i mahsûsayı takiben Tanzimat reformlarının devamı olarak yapılan başka bir düzenleme, taşra meclislerinin o yöreye ait gelir-gider gerçekleştirmelerini gelir ve gider cetvelleri şeklinde hazırlamaktı. Vergi-i mahsûsa da artık aşar ve ağnam vergileri gibi bu gelir-gider cetvellerinin kalemlerinden biri olmuştu. Tanzimat uygulamaları dâhilinde, eyaletlerin gelir-gider cetvelleri kaza bazında her ay hazırlanıp merkeze gönderilmek zorundaydı. Bu cetveller yılsonunda eyaletin bir yıllık gelir-gider gerçekleştirmelerini gösterecek biçimde hazırlanıyor, tekrar denetim ve devlet bütçesinden mahsubu için merkeze gönderiliyordu⁸⁵. Sonrasında 1864 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi yoluyla idari alanda yapılan düzenlemeler, mali idareye ve mali uygulamalara da yansdı. *Vilayet sistemine* geçilen bu dönemde, taşra maliyesinde yaşanan en önemli gelişmelerden biri, artık merkezin direktifleri ve denetimleri doğrultusunda formel ve standardize biçimde hazırlanmaya başlanan *vilayet muvazeneleri/bütçeleri*di⁸⁶.

Tevzi‘ defterleri, Tanzimat’ın mali reformlarıyla birlikte -gelir ve gider cetvellerinde de olduğu gibi- vilayet bütçesinin içerisinde yer alan ve kapsamı daraltılan bir vergi (*virgü*) kalemine dönüşmüştür. 1864 yılından itibaren düzenlenen vilayet bütçeleri; taşra gelir-gider cetvelleri gibi yıllık biçimde hazırlanmaları, gelir-giderlerin ayrı ayrı gösterilmeleri ve vilayet idaresinin sorumluluğundaki vergi-harcama kalemlerini içermeleri itibarıyla tevzi‘ defterlerinden yapısal anlamda farklı ve daha kapsamlı belgelerdir. Başka bir ifadeyle vilayet bütçelerinin hazırlanma amacı, vilayetlerde merkez adına tahsil edilen vergiler ile yine merkez adına yapılan harcamaları toplu olarak göstermek iken; tevzi‘ defterleri

⁸⁴ Ayrıntı için bkz. Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, s. 73-94; Kütükoğlu, “Temettü Defterleri”, s. 395-418.

⁸⁵ Bahsi geçen cetvellere örnek olarak bkz. BOA, *ML.d*, nr. 121, Muharrem 1256 (Mart-Nisan 1840); *ML.d*, nr. 451, R.1261 (1845-46); *ML.d*, nr. 830, R. 1274 (1858-59). Taşradan gönderilen cetveller aynı anda hem gelirleri hem de giderleri içermeyebilirdi. Örneğin 1844-45’te Rumeli, Edirne, Selanik, Silistre ve Vidin eyaletlerine bağlı bazı kazalara ait sadece gelir defterleri merkeze gelmiş, bir kısım kazaların gelir ve gider defterleri ise henüz ulaşmamıştı. BOA, *ML.d*, nr. 488, R. 1260 (1844-45). Ayrıca taşradan sadece gider kalemlerini içeren masârifât defterleri ya da pusulaları da gönderilmekteydi. BOA, *ML.MSF.d*, nr. 16510, R. 1278 (1862); *ML.MSF.d*, nr. 17555, R. 1280 (1864).

⁸⁶ Vilayet bütçelerine örnek olarak bkz. BOA, *MAD*, nr. 13275, R. 1289 (1873-74) (Halep); *MAD*, nr. 13187, R. 1298 (1882) (Edirne); *MAD*, nr. 13245, R. 1292 (1876-77) (Bağdat).

uygulamasının temel amacı yerel (kaza) harcamaların yerel halk tarafından finanse edilmesini sağlamaktır. Bu sebeple tevzi⁶ defterleri vilayet bütçesi hüviyetini taşımaktan uzaktır.

Kısaca vilayet bütçeleri; gelir-gider yapıları, hazırlanma amaçları ve süreleri, denetim mekanizması ve prosedürü gibi kriterler dikkate alındığında tevzi⁶ defterlerinin değil aslında taşra gelir-gider cetvellerinin devamı niteliğindedir. Vilayet bütçeleri, 1864 yılından itibaren gelir-gider cetvellerinin daha gelişmiş bir şekli olarak mali sistem içerisindeki yerini almıştır. Bütçenin birlik ve genellik ilkeleri gereği taşradaki mali gerçekleştirmeler artık merkezi bütçede görüleceğinden, devlet bütçelerinin alt yapısını bundan böyle merkezi dairelerin tahmini gider bütçeleri ile birlikte vilayetlerin tahmini gelir-gider bütçeleri oluşturacaktır⁸⁷.

Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı maliyesi literatüründe tevzi⁶ defterleri, mali sistem içerisindeki konumu tam olarak netleştirilemeyen; bu yüzden kendisine ya fazlaca sorumluluk yüklenen ya da teorik ve tarihsel bağlamı göz ardı edilen bir konu olmuştur. Tevzi⁶ defterleri kaza halklarının katılacağı yerel harcamaların ve bir takım vergilerin yer aldığı listelerdi. Bu harcamalar ve vergiler; olağan ve olağanüstü nitelikli olabildiği gibi sivil ve askeri özellikler de taşıyabiliyordu. 17. yüzyılın sonlarından Tanzimat'ın başlarına kadar düzenlenmiş olan bu defterlerin hazırlanma amacı, Cezar'ın vurguladığı gibi, temel anlamda yöre halkının kamu harcamalarına katılım paylarını göstermekti. Osmanlı merkezi idaresi bu uygulama sayesinde, hem örfi vergileri kayıt altında tutmaya hem de yerel harcamaların finansmanını sağlamaya çalışmıştı. Aynı zamanda, merkezi idarenin taşradaki zayıflığı doğal olarak tevzi⁶ defterleri uygulamasında taşra idarecilerinin ve a'yânın etkin olmasına yol açmıştı. Taşra kesiminin bu etkinliği tevzi⁶ defterlerinin, idari ve mali otonomiye ön ayak olduğu anlamına gelmiyordu. Aksine tersi yönde bir nedensellik ilişkisi mevcuttu; bu tip otonomi eğilimlerinin arttığı zamanlarda ve yerlerde, tevzi⁶ defterleri uygulamasında, özellikle a'yânın etkinliği daha çok artıyordu.

Bu çalışmada, Osmanlı mali tarihinde diğer mali uygulamalardan ayrık ve bağlantısız gibi görünen tevzi⁶ defterlerinin aslında, hem uygulandığı dönemin hem de önceki ve sonraki dönemlerin mali pratikleriyle iç içe olduğu görüşü ortaya atılmıştır. Çalışmada tevzi⁶ defterleri uygulamasından önceki dönem ince-

⁸⁷ Vilayet bütçelerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki yeri ve devlet bütçeleriyle ilişkileri hakkında ayrıntı için bkz. Akkuş, a.g.m., s. 147-170.

lenirken, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar -eyalet hazineleri tarafından- düzenlenen eyalet bütçeleri ile tevzi‘ defterlerinin içerikleri karşılaştırılmıştır. Buna göre, *eyalet bütçeleri* ile *tevzi‘ defterlerinin* hem gelir hem de gider nitelikli kalemler açısından çok benzeştiği görülmüştür. Buradan yola çıkarak 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyalet hazinelerinin (dolayısıyla eyalet bütçelerinin) kaldırılmasıyla birlikte ortaya çıkan mali boşluğun, kısmi anlamda tevzi‘ defterleri tarafından doldurulmuş olabileceği öne sürülmüştür. Burada tevzi‘ defterlerinin, eyalet bütçelerinin devamı olduğu iddiası yoktur. Zira eyalet bütçeleri; hazırlanma amacı, prosedürü ve idari-mali sistemdeki yeri gibi kriterler açısından tevzi‘ defterlerinden farklı özelliklere sahiptir. Çalışmada vurgulanmak istenen, tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkışında, diğer sebepler yanında, eyalet hazinelerinin kaldırılmasının da etkisi olabileceğidir. Bununla beraber, “Eyalet hazinelerinin hiçbir zaman kurulmadığı eyaletlerde sonradan neden aynı prosedürle ve amaçla tevzi‘ defterleri düzenlenmiştir?” sorusu akla gelmektedir. Burada, eyalet hazineleri geçmişte olan yerlerde tevzi‘ defterleri uygulamasının benimsenerek bir süre sonra diğer eyaletlere de (merkezin direktifiyle ve/veya başka sebeplerle) bu uygulamanın yaygınlaştırılmış olabileceği yorumu yapılabilir. Ancak çalışmamızın kapsamını aşan bu konuyu aydınlatılabilmek ve bu soruyu daha net biçimde cevaplayabilmek için eyalet bütçeleri ile tevzi‘ defterleri arasındaki idari-mali ilişkileri araştırarak yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Tevzi‘ defterlerinin uygulandığı dönem incelendiğinde, esasta avârız haneleri baz alınarak oluşturulan tevzi‘ defterlerinin 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar yerel harcamaların finansmanında ve örfi vergilerin tahsilinde çok önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Taşra bürokrasisinde maaş sisteminin modern anlamda henüz oluşmadığı dönemde, taşra idarecilerinin ve memurlarının ücretleri ve bir takım yerel masraflar tevzi‘ defterleri yoluyla ödenmiş, örfi vergilerin önemli bir kısmı yine bu defterler sayesinde toplanmıştır. Tevzi‘ defterleri uygulamasından sonraki dönem ele alındığında; Tanzimat’la birlikte bugünkü anlamda maaş tahsis sistemi başlatılınca, önceden tevzi‘ defterlerinde yer alan ancak devlet bütçesinde görülmeyen maaş ve ücretler ile çeşitli masraflar artık devlet bütçesinin kalemleri halini almıştır. Yine önceden sadece tevzi‘ defterlerinde görülen örfi vergiler de “*virgü*” adıyla devlet gelir bütçesi kapsamına alınmıştır. Böylece eyalet bütçelerinden sonra, 17. yüzyılın sonlarından itibaren tevzi‘ defterlerinin sebep olduğu taşra ve merkez maliyeleri arasındaki kopukluk-denetimsizlik sorunu Tanzimat’la birlikte *devlet muhasebesi* anlamında önemli oranda çözülmüştür.

Tevzi‘ defterlerinin mali sistem içerisindeki rolünü tartışan bu çalışma, spesifik olarak tevzi‘ defterleri ile vergi-i mahsûsa (virgü) arasındaki mali ilişkilere odaklanmıştır. Çalışmada, Tanzimat’la birlikte başlayan vergi-i mahsûsa uygulamasının tevzi‘ defterlerinin devamı olduğu hipotezi ileri sürülmüştür. Araştırmanın sonuçları çalışmanın başında ortaya atılan hipotezi ve görüşleri destekler niteliktedir. Buna göre, tevzi‘ defterleri gerçek hanelere pay edilen ve önceden varlığı bilinen örfi vergiler ile çeşitli yerel kamu harcamalarını içeriyordu. 18. ve 19. yüzyılların zor şartlarında merkezi idare tarafından kontrolü sağlanamayan tevzi‘ defterleri uygulaması, Tanzimat’ın merkezîyetçi reformları eşliğinde belli bir sistematiğe ve standart görünüme sokulmak istendi. Bu amaçla tevzi‘ defterleri uygulaması kaldırılarak merkezin kontrolünde, daha sade bir yöntem benimsenip tek bir vergi (vergi-i mahsûsa) tevzi‘ edilmeye başlandı. Vergi-i mahsûsanın yapısı, tarh yöntemi, tahsilât şekli ve toplanma dönemleri tevzi‘ defterleri uygulamasına çok benziyordu. En önemlisi, vergi-i mahsûsanın matrahı tevzi‘ defterlerinin önemli bir parçası olan örfi vergiler baz alınarak hesaplanıyordu. *Bu yeni mali politikayla tevzi‘ defterleri uygulaması artık, harcamalara katılım hüviyetinden sıyrılıp vergi hüviyetini kazanmış oluyor yani tevzi‘ defterleri uygulamasından vergi-i mahsûsa uygulamasına geçilmiş oluyordu.* Başka bir deyişle, devlet artık tevzi‘ defterleri yoluyla kamu harcamaları için taşra halkından katılım payı almak yerine; modern devletin yapması gerektiği gibi direkt olarak vergi toplayıp harcamalarını kendi ajanlarına yaptırmak istiyordu.

Çalışmanın diğer sonuçlarına göre, tevzi‘ defterleri ile temettüat defterleri, taşra gelir-gider cetvelleri ve vilayet bütçeleri arasında da önemli mali ilişkiler söz konusuydu. Temettüat defterleri, tevzi‘ defterlerinin devamı olan vergi-i mahsûsanın ve diğer vergilerin miktarını tespit etmek amacıyla düzenlenen servet-kazanç sayımlarını gösteriyordu. Dolayısıyla temettüat sayımları/defterleri sonradan, vergi-i mahsûsanın devamı olan, emlak (servet) ve temettü (kazanç-gelir) vergilerinin tahsil edilebilmesi için gerekli olan teknik ve mali altyapıyı oluşturmuştu. Tanzimat Dönemi’nde taşra maliyesinde yapılan önemli bir düzenleme de taşra meclislerinin o yöreye ait gelir-gider gerçekleştirmelerini içeren *gelir ve gider cetvellerinin* hazırlanmaya başlanmasıydı. “Virgü” (vergi-i mahsûsa) artık bu cetvellerin kalemlerinden sadece biriydi. 1864 yılından sonra mali sistemde yerini alan diğer bir önemli uygulama, gelir-gider cetvellerinin daha gelişmiş bir şekli ve devamı olan *vilayet bütçeleri*ydı. Vilayet bütçeleri tevzi‘ defterlerinin yapısal anlamda devamı niteliğinde değildi; bu defterlerin de içerisinde olduğu taşra maliyesindeki değişimin önemli bir parçasıydı. *Kısaca tevzi‘ defterle-*

TEVZİ' DEFTERLERİNDEN VERGİ-İ MAHSÛSA'YA GEÇİŞ

ri, Tanzimat'la birlikte taşra gelir-gider cetvellerinin, 1864 yılından sonra da vilayet bütçelerinin içerisinde yer alan ve kapsamı daraltılan bir vergi (virgü) kalemine dönüşmüştü.

Sonuç olarak merkezi idareciler Tanzimat'la birlikte hızlandırdıkları modernleşme ve merkezileşme politikaları eşliğinde, yerel unsuru ağır basan tevzi' defterleri uygulamasını terk etmişlerdir. Ancak imparatorluğun sonuna kadar vergiler üzerine yapılan hukuki, idari ve mali düzenlemelere rağmen -vergi-i mahsûsa da dâhil olmak üzere- vergi tahsilinde tevzi' yönteminden bir türlü vazgeçememişlerdir. Çünkü Tanzimat reformcuları, hedeflerinden biri olan verginin kişiselleştirilmesi amacına hiçbir zaman tam anlamıyla ulaşamamışlardır. Bu açıdan yerel mali uygulamalardan (tevzi' defterlerinden) merkezi mali uygulamalara (vergi-i mahsûsaya) geçiş, bitirilmeye çalışılan kadastro sayımları ve vilayet bütçelerinin hazırlanması gibi mali politikalar Osmanlı mali sisteminde dönüşüm yaratmaktan ziyade önemli değişim aşamaları olarak tarihe geçmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret

Muhasebe Kalemi Evrakı (A.MH)

Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Mektubi Şura-yı Devlet Evrakı (A.MKT.ŞD)

Cevdet Tasnifi

Dâhiliye (C.DH)

Maliye (C.ML)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

İrade

Kanun ve Nizamât (İ.KAN)

Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d)

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

Maliye Kalemi

Defterleri (ML.d)

Masârifât Defterleri (ML.MSF.d)

Temettüat Defterleri (ML.VRD.TMT.d)

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d)

Düsturlar

“İdare-i Umumiye-i Vilayat Kânûn-ı Muvakkatı”, *Düstur*, T: 2, C: 5, H.17.R.1331 (26.03.1913), s. 186-216.

“Kânûn-i Esâsî”, *Düstur*, T: 1, C: 4, H. 07.Z.1293 (24.12.1876), s. 4-20.

“Umur-ı Maliyeye Dair Nizamname-i Mahsûsadır”, *Düstur*, T: 1, C: 2, (Tarihsiz), s. 4-21.

“Virgü ve Bedelât-ı Askerîyenin Tekasidine Dair Talimat”, *Düstur*, T: 1, C: 2, H. 1281/1864-65, s. 26-31.

Matbu Eserler

Cemal Bey, *İstatistik (Usul ve Tadbikat)*, Birinci Tab’ı, Matbaa-i Kadr, Dersaadet 1328/1912.

Mustafa Şeref, *Hukuk-ı İdare-i Vilayat*, Hukuk Matbaası, Dersaadet 1329/1913.

Said Paşa'nın Hatıratı, II, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328/1912.

Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, I, Tab-ı Sani, İstanbul 1307/1891.

Yayımlanmış Eserler

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, APK Kurulu Başkanlığı, Yayın No. 1999/352, Ankara 1999.

Açıkel, Ali - Abdurrahman Sağırlı, “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi*, sayı 41 (2005), s. 95-145.

Akar, Şevket Kâmil, “19. Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 120 (Haziran 1999), s. 71-101.

Akkuş, Yakup, “Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Selim İlkin ve İlhan Tekeli’ye Armağan, sayı 40 (Ağustos 2013), s. 147-178.

Ardant, Gabriel, “Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations”, *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1975, s. 164-242.

Atar, Abdulkadir, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2007.

Bülbül, Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sayı 6 (1999/1), s. 151-182.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul 1986¹.

_____, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 9 (Nisan 1996), s. 89-143.

Çadırcı, Musa, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997².

Çakır, Fırat, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Balıkesir Şehir Masrafları*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, SBE, Balıkesir 2016.

Çiftçi, Cafer, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/6 (2004/1), s. 67-86.

Efe, Ayla, “1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?”, *Journal of History Studies*, VIII/1 (March 2016), s. 19-35.

Ertaş, Mehmet Yaşar, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa”, *History Studies, Enver Korkunç Armağanı*, 2012, s. 117-133.

Genç, Mehmet - Erol Özvar, “Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliye-

si”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, I, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 13-24.

_____, “Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezî Hazinesinin Yıllık Muhâsebe Bilançoları”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 7-18.

Grice, J. Watson, *National and Local Finance, A Review of the Relations Between The Central and Local Authorities in England, France, Belgium and Prussia, During The Nineteenth Century*, P.S. King & Son, Orchard House, Westminster, London 1910.

Günay, Vehbi, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 253-268.

Güran, Tevfik, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Ord. Prof. Ömer Lütü Barkan’a Armağan*, XLI/1-4 (1985), s. 301-319.

_____, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yay., XXV. Dizi-Sa. 8, Ankara 1989.

_____, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık - Şevket Pamuk, DİE, Ankara 2000, s. 73-94.

_____, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi, VII, Ankara Eylül 2003.

İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909, çev. Fehmi Tümer, Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama Koor. Kur. Baş. Yay., Ankara 2000.

İnalçık, Halil, “Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337.

Kaya, Alp Yücel - Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi “Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak””, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, sayı 9 (249), Güz 2009, s. 9-57.

Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Kiser, Edgar - Joshua Kane, “Revolution and State Structure: The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France”, *American Journal of Sociology*, Vol. 107, No. 1, July 2001, s. 183-223.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, LIX/225 (1995), s. 395-418.

_____, “Bir Âyân âilesi: Tavashızâdeler”, *Belleten*, LXXV/273 (Ağustos 2011), 447-469.

Marufoğlu, Sinan, “Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Para ve Finansman Sorunları: Musul, Bağdat ve Basra Eyaletleri Örneği”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar III*, sayı 53, Ankara 2010, s. 195-214.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1980.

Neumann, Christoph K., “Selanik’te On sekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilayet Defterleri: Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 16 (1998), s. 69-97.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.

Özbek, Nadir, “Anadolu Islahatı, “Ermeni Sorunu” ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9 (249), Güz 2009, s. 59-85.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsî Uygulaması”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 10 (250), Bahar 2010, s. 43-80.

Özdemir, Bülent, “Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi”, *Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar - Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2008, s. 321-336.

Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi‘ Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1981), s. 135-155.

Öztürk, Said, “1042-1045/1632-1635 Yıllarına Ait Bosna Eyaleti Bütçesi”, *Osmanlı 3, İktisat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 158-168.

Özvar, Erol, “Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli “Bütçe”nin Tahlili”, *Osmanlı 3, İktisat*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 150-157.

Palgrave, William Gifford, *Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni and Part of Angora*, Foreign and Commonwealth Office Collection, Published by The University of Manchester, 1868.

Report to the National Monetary Commission on the Fiscal Systems of the United States, England, France and Germany, 61st Congress, 2d Session, Senate, Document No: 403, Government Printing Office, Washington 1910.

Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk yılı Bütçesi”, *Belgeler*, IV/7/8 (1967), s. 1-33.

_____, “Yemen’in 1599-1600 yılı Bütçesi (3 Resim ile birlikte)”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara 1985, s. 287-319.

_____, “Avârız”, *DİA*, IV, s. 108-109.

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

Şimşirgil, Ahmet, “Osmanlı İdaresinde Uyvar’ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (1998), s. 325-355.

Tabakoğlu, Ahmet, “İmdâdiyye”, *DİA*, XXII, s. 221-222.

_____, “Tekâlif”, *DİA*, XL, s. 336-337.

Tanıdı, Duygu, *R-3 Numaralı Rusçuk Şer’iyye Sicilinin Çeviriyazısı ve Tahlili (H. 1093-1100/M. 1682-1688)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2013.

Arzu Terzi, “Osmanlı-Yunan Tashih-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Mali Kaynak: Vergi-i Şahsi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Münir Aktepe’ye Armağan, sayı 15 (1997), s. 535-545.

_____, “Güzelnisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City”, in *The Ottoman State and Societies in Change, A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayako and Mahir Aydın, Kegan Paul, London, New York, Bahrain 2004, s. 141-171.

Tural, Erkan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa’da Devlet Sistemi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Uluçay, M. Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.

Ünver, Metin, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci”, *Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 119-160.

Varcan, Nezih - Tufan Çakır, *Kamu Maliyesi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2003.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Implemented in the Kaza of Avrethisarı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6 (06), 1995, s. 343-385.

Yaycıoğlu, Ali, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, 2016.

